

גולה וארץ-ישראל

המיליון השביעי כמצעד האיוולת והרשעות של התנועה הציונית*

טוביה פרילינג

בספר המיליון השביעי¹ של תום שגב, חיבור עב־כרס, רהוט וקולח, כינס המחבר שורה ארוכה של נושאים כדי להביא לקוראים את הגרסה המעודכנת והנועזת ביותר על הנושא הטעון והבעייתי ביותר בהיסטוריוגרפיה של התנועה הציונית. בחריצות רבה ובכשרון לא־מבוטל יצר המחבר משהו מעין 'מדריך על הישראלים והשואה בשמונה פרקים' או – לפי הרוח השורה בספר – 'כל מה שרצית לדעת על הישראלים והשואה ולא העזת לשאול'.

שגב מוביל את קוראיו במסע המתנהל על פני תקופה של שישים שנה לערך, מעלותו של היטלר לשלטון ועד לישיבת הישראלים בחדרים האטומים בימים של מלחמת המפרץ. ספרו כולל שורה ארוכה של נושאים בכמה חטיבות עיקריות: הראשונה עוסקת ביחסה של התנועה הציונית לשלטונו של היטלר ולעליית היהודים מגרמניה לארץ־ישראל; השנייה – במלחמת־העולם השנייה ובעיקר ביחסו של היישוב לשואה ולאפשרויות ההצלה; השלישית – בפגישת היישוב ושליחיו עם שארית הפלטה; החטיבה הרביעית מוקדשת ליחסיה של מדינת ישראל הצעירה עם גרמניה החדשה, ואילו בחמישית המחבר מתאר את גישושי הישראלים אחר הדרך לזכור את השואה.

במסע ארוך ומיסר שכזה – המיועד בעיקר לציבור שאינו בקיא בשפע העצום של המידע המובא בו ומתנהל תוך פזילה וקריצה מתמידים לקוראים לא־ישראלים, גרמנים ואחרים – המחבר חולף על כל מה שנכלל לדעתו בפרשה זאת (ולעתים גם על מה שאיננו שייך, אם הוא מעניין ופיקנטים): יחסו של היישוב, על גווניו הפוליטיים השונים, לעלייתו של היטלר לשלטון; הנסיונות לנהל משא־ומתן עם גרמניה וגיבוש 'הסכם העברה'; תגובת היישוב לפרוץ המלחמה ויחסו למידע שהגיע מאירופה עם

* מאמר זה מבוסס על ספר מאת מחבר המאמר בנושא בן־גוריון ושואת יהודי אירופה 1939–1945. הספר עומד לצאת לאור בהוצאת המרכז למורשת בן־גוריון.

1. ת' שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים 1991 [להלן: שגב].

התחלת ההשמדה; התמודדות היישוב עם המידע ויחסו לאפשרויות ההצלה, בעיקר לשלוש תוכניות-הכופר שהועלו אז על סדר-היום, תוכנית טרנסניסטרריה, תוכנית סלובקיה והתוכנית המפורסמת – ההצעה שהביא יואל ברנד בדבר 'סחורה תמורת דם'. עוד עוסק המחבר ביחסו של היישוב לשארית הפלטה, ב'בריחה', בתוכנית הנקם, בגיוס הצעירים מקרב שארית הפלטה ל'הגנה' ערב מלחמת העצמאות ובמהלכה. הוא עוסק בשאלת יחסה של ההנהגה היישובית להעפלה עוד קודם המלחמה וכן במהלכה ואחריה; ביחסה של המדינה הצעירה לעלייה הגדולה מאירופה, מהמזרח-התיכון ומצפון-אפריקה; בוויכוח על השילומים; בשאלת 'גרמניה האחרת', במכירות נשק, בפרשת המדענים הגרמנים במצרים – וכל זה בתוך ההקשר של מדינת ישראל ומלחמותיה – מלחמת העצמאות ומבצע קדש, מלחמת ששת-הימים, מלחמת ההתשה ומלחמת יום-הכיפורים. לא נפקד גם המקום של מלחמת לבנון והטבח בסאב'רה ושת'לה. מקום רב מיוחד המחבר למקומה של פרשת קסטנר ולהשפעתה על ההיסטוריה של המדינה, וכן למשפט אייכמן, והוא כורך יחדיו את שני המשפטים. כל אחד מהנושאים הללו היה יכול לפרנס ספר רחב-יריעה. תפיסת הביטחון של ישראל ויישומה בפועל וכן המאבק על הקמת המדינה שזורים אף הם בסיפור של שישים השנים האלה בלוויית שפע של תיעוד, סיפורים אישיים נוגעים ללב ו'פירוטכניקה' רבה. מפתח אחד מוצע לקוראים המבקשים להבין את המפעל הציוני: הצלחות – יד המקרה, כשלונות כבדים – אווילות וזדון; שני מניפולטורים גדולים² מככבים, הרבה 'אנשים קטנים', כך שגב מכנה אותם, והרבה הרבה 'פוליטיקה' של הגיבורים – וגם של המחבר.

א

הפרק שיוחד לתאור תגובתו של היישוב לשואה בזמן התרחשותה מחזיק מעט מאוד עמודים לעומת סוגיות אחרות. זה בולט בעיקר נוכח משקלו, שכן הוא סלע התשתית לתזה היסודית של הספר ולרוחו. לפי תזה זו לא עמדו היישוב והנהגתו באתגר שהעמידה להם השואה, לא עקרונית ולא מעשית. למשל, לא חל באותה עת שינוי במקומה של שלילת הגולה כאבן-יסוד אידאולוגית במשנה הציונית; יתר-עלי-כן, לסלידה 'הטבעית' של ילידי היישוב מן 'הטיפוס הגלותי' נתווספו בשואה ובמוצאיה בוז עד שאט-נפש כלפי אותם יהודים אשר 'לא השיבו מלחמה שערה'. לפי שגב גם לא חל אז שינוי בסדרי הקדימויות של היישוב: לא שונתה הקצאת המשאבים הכספיים והאנושיים ובעיקר לא ניכרה נכונות להסכים לקחת חלק באפשרויות הצלה שיעדן איננו ארץ-ישראל. היישוב חי את חייו כרגיל ומנהיגיו התגלו כ'אנשים קטנים', דלי דמיון, שדימוים העצמי כמנהיגי עם בלם את נכונותם ללכת בדרכי רמייה ומחותרת³.

'שלילת הגולה' מן המישור האידאולוגי התבטאה אפוא מעשית בהפקרת הגולה בשעתה הקשה ביותר. כך שגב. הספר גם חוזר על טענה בדבר 'קשר' שהיה בין הנהגת היישוב לבריטים – היישוב יזכה בגמול מדיני ובתום המלחמה יתמכו

2. דוד בן-גוריון ומנחם בגין.

3. שגב, עמ' 83.

הבריטים בתביעה הציונית למדינה, תמורת המנעות היישוב מהכבדה על המעצמות ומהקמת 'רעש מיותר' בתביעה להציל את יהודי אירופה בזמן המלחמה. כאן המחבר כמעט אינו מחדש. הוא חוזר על שורה ארוכה של דברים שנכתבו בעבר, ומן הבחינה הזאת הוא מוסיף רק ברתומת הנושא הזה לבניית התזה כולה ולהוכחתה: הזנחה פושעת, שינקה בעיקר מסלידת היישוב כלפי יהודי הגולה, תחושת אשם צורבת, שכירסמה בהדרגה בזהות המפוקפקת של 'האדם החדש' הישראלי, פשיטת-הרגל של הזהות הזאת ובלית ברירה התפייסות עם העבר עד לשיבה ההכרחית לזהות היהודית, שהגולה והשוואה הן חלק בלתי-נפרד ממנה. במקום הדת, שהתפוגגה מזהותם של ישראלים חילוניים רבים, באה סגידה לזכרון השואה עד כדי התפלשות ביזרית במוות ובקייטש. לקוראים מוצע מעגל דרמטי – והדרמה היא רכיב-מפתח בספר הזה – שיש בו טובים ורעים, ציניות ואירוניה, פוליטיקאים ואנשי רוח (עצמאים ומגויסים), מאבק והתפייסות.

על פני השטח נחשפים לעינינו תפיסה מרתקת שיש לברך עליה וניסיון אמיץ להישיר מבט אל החלקים הרגישים, המביכים ואף הכואבים ביותר בהווה הישראלית. בתחילה נדמה כי לפנינו פריצה אל לבן של הבעיות – היש חשובות מאלו שהועלו בספר? – מתוך יכולת מעוררת השתאות להשתחרר מכל אדיקות אינטלקטואלית, מוסדית, תנועתית או לאומית, ללא כל חשבון, ללא חשש לירות גילויים ואמיתות אל כל עבר: מדינאים ופוליטיקאים, עסקנים, אנשי מפלגה ופקידים בכירים. לא הוצאו מהכלל גם שופטים, יועץ משפטי, חוקרים, אנשי רוח, ואפילו עמיתים למקצוע, עיתונאים בכירים בעבר ובהווה. כל זה למראית עין, במבט מרפרף.

במבט חודר אל מתחת לפני השטח אפשר להבחין בהתגדרות לתוך הגבולות המצומצמים למדי של מה שמכונה 'עילית ישראלית' היונקת ושואבת מתוך אותן שיטות בחינה, מתוך אותה רדידות דעת ואותו חוסר אומץ לב אינטלקטואלי שמצא שגב אצל חלק ממושאי השתלחותו, ה'פוליטיקאים'. מן הבחינה הזו, השימוש של שגב בשואה לצרכים פוליטיים נטועים בהווה של הימים הללו – בין אם במודע ובין אם לאו, כאחרים הפועלים ב'תרבות הישראלית' ש'עילית' זו יוצרת – הוא שימוש חמור ומניפולטיבי עוד יותר מהשימוש בה עד כה. כך גם משום שהעיסוק בחומרים הרגישים והכואבים הללו – שיש להמשיך ולחקור בהם – נעשה באותה קלות עט ובאותה מידה של 'עמקות' שהפגינה קהילייה זו בעיסוק בחייו של דן בן-אמוץ, תהילימזוגער, כפי שהשתקף מהלהיט הישראלי החדש⁴ שדחק את המיליון השביעי מבכורתו. בן-אמוץ הוא סמל ישראלי אשר באורח אירוני כל כך משתייך לנושאים שקיפל שגב בספרו: ילד פליט, ילדי טהרן, נסיון ההשתלבות, יצירת הזהות הישראלית, פלמ"ח-פלי"ם-טעמון, תל-אביב. מצרף ישראלי כל כך.

ספרו של שגב הוא אפוא עוד דוגמה, אפילו תופעה, בשורה של נסיונות לגבש את 'תרבות הזיכרון', כהגדרת שגב – נסיונותיהם של הישראלים להתמודד עם עוצמתה של השואה ועם הרישום העמוק שהיא הותירה עליהם. גם המיליון השביעי עצמו הוא חלק מתהליך ההתמודדות הזה, אולם רישומה של השואה עז כל כך עד כי שום פנליזציה כפיהם של פוליטיקאים או השטחה בחיבור זה או אחר לא ירדדו את

4. א' דנקנר, דן בן-אמוץ, ירושלים 1992.

משמעותה המיוחדת והחד־פעמית ב'ישראליות' המתהווה, ביהדות ובתולדות העמים. על־כל־פנים, הנושאים הרבים שלוקטו וקובצו באסופה זו לא זכו במחקר יסודי ושיטתי, ולפנינו עוד הטלטלות – מעודכנת יותר, מודעת יותר, אולי מתחכמת יותר ממה שהוצע עד כה – בתוך אותו מרחב ששגב עצמו הגדיר. גם לזלי אפשטיין בספרו מלך היהודים⁵ עסק בחומרים בעייתיים מאוד ובחר לטלטל את הקוראים בין קוטב אחד למשנהו בסוגיות המוסריות והמורכבות שהתחבט בהן כל יונגרט; אולם להבדיל ממנו 'פתר' שגב את הבעיות בדרך אחרת: שיטוח המורכבות הבנויה בלב כמעט כל אחת מהסוגיות שהוא נגע בהן והצעת הפתרון האחד והכולל לכל השאלות: חזרת הישראלים אל היהדות על דרך־לא־דרך של התפלשות בזכרון השואה.

המבנה ששגב ניסה להקים לא היה קם ללא אבן היסוד שהוא אימץ ושיפץ עד שעשה אותה לאבן ריחיים על צווארם של היישוב והתנועה הציונית: הפקרת הגולה בזמן השואה. כביכול מוצה המחקר בתחום זה – וההפך הוא הנכון – ונתגבשו כבר 'אמיתות' סופיות, נחלת הכל. את המחקר המקיף ביותר שנתפרסם עד כה על סוגיה זו ואת המחברת שלו שגב מגדיר כ'לא־אובייקטיביים', 'סלחניים' מדי,⁶ אולם הוא איננו מבסס את דבריו בממצאים אחרים המתבססים על מחקר עצמאי משלו.

במקום התמודדות מחקרית רצינית הוא מלקט מן היקב ומן הגורן שורה של נתונים, סיפורים וחיבוטי נפש של חלק מאלה שעסקו בהצלה ועורך אותם ברצף היוצר משמעות בעיני קורא שאינו מצוי ברזי הפרשיות. האם התקבלה תמונה נאמנה לאמת ההיסטורית? לא חשוב. כך מובאות עדויות ללא בחינה של מידת מהימנותן, מצוטטים פעילי מפלגה מן השורות האחרונות המוצגים כמקבלי ההחלטות ומובאים אֶזְכוּרִים כאילו־תמימים – 'כתוב באחד התזכירים', 'כפי שרשום באחד הפרוטוקולים', בלי לבאר מה מִשְׁקֵלֵם ומִשְׁקֵלֵה האמיתי של מחברם – לצד סיפורים אישיים מקוממים או נוגעים־ללב כאשר הטיעון הולך ונחלש. הספר משופע בכתיבה מִסְקֵנִית לא־מוכחת וברמיזות על שערוריות – אולם בלי לפרוש את מלוא היריעה ובלי להתייבב מאחורי אבחנות עובדתיות ברורות שהקורא יוכל לשופטן.

המיליון השביעי רצוף חוסר־דיוק, טעויות מביכות, סתירות פנימיות ודברים והיפוכם. בתוך אלפי התעודות, בספרי הזכרונות בספרות ובמחקר שהמחבר קרא כדבריו, והוא אכן קרא, כלולות דוגמאות הפוכות בתכלית לדוגמאות שלוקטו לספר, אך משום־מה הן לא נמצאו ראויות לאֶזְכוּר. מה שחסר מתאפיין ברובו בדבר אחד: הוא אינו מתיישב עם הנחת־המוצא שהעמיד המחבר ועם המבנה המרתק והמתגרה שהוא ביפר לבנות.

כך למשל, כתב שגב על שלוש תוכניות־הכוּפֵר, שלוש מתוך ארבע התוכניות העיקריות להצלת מספר גדול של יהודים בזמן השואה, שהן כמוֹבֵן פרשיות חשובות מאוד לספר מעין זה: 'שלוש פעמים במהלך המלחמה נדמה היה כי הנה נפתחה אפשרות להצלת אלפי יהודים, תמורת כסף. פרשת טראנסניסטריה, "תכנית אירופה" וההצעה הידועה בכינוי "סחורה תחת דם" נחקרו שוב ושוב לפרטיהן, כל

5. ל' אפשטיין, מלך היהודים, תל־אביב 1981.

6. שגב בראיון לירון לונדון, ידיעות אחרונות, מוסף השבת, 20.9.91. הכוונה לספרה של דינה פורת, הנהגה במלכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945, תל־אביב 1986.

שביב של עדות נבחן מכל צד בזכוכית מגדלת, והתוצאה צורבת לב: אין לקבוע בוודאות שהוחמצו, אך אין גם ודאות שלא היה בהן סיכוי. דומה שרק זאת אפשר להגיד ללא ספק: כל שלוש הפרשות האלה היו גדולות על מידותיהם של מנהיגי היישוב, ובהם דוד בן-גוריון: כולם נבחרו לתפקידיהם שנים רבות לפני השואה.⁷ המחבר איננו מסביר לנו מדוע התוצאה צורבת לב. כל בר דעת ורגש שותף ליגון העמוק על כך שהיהודים לא ניצלו, מסיבות שכלל לא היו קשורות ביישוב. האם לזאת כווננו דבריו של שגב – או לטענה כי הוחמצה הצעת הצלה מפני שהיישוב והנהגתו לא תפסו את האפשרויות הגלומות בה? שגב רק רמז ('גדולות על מידותיהם'), ואין לחשוך בו שהוא לא ידע כי רמיזתו מרחיקה את קוראיה מן האמת. כאן, כמו בשורה ארוכה של מקומות אחרים, שגב בוחר לסתום ולא לפרש, ואין זה מקרה: תמיד הערפול מרמז על אמת נוראה כביכול ועל מתים בארון.

גם הפרטים שהוא מביא אחר-כך על תוכנית הכופר הראשונה – תוכנית טרנסניסטרייה – מותירים סימני שאלה וכמו רומזים על אשמת היישוב, אף-על-פי שאין למחבר הוכחה בדוקה לכך. 'הסוכנות', כך שגב, 'סברה שזהו סכום גדול ולא האמינה שהמבצע יכול לצאת לפועל', וזה נכון; 'אך עשתה', הוא ממשיך, 'מה שהיה עליה לעשות: היא הורתה לנציגיה באיסטנבול לבדוק את ההצעה. במקביל דיווחה עליה לשלטונות בריטניה'. גם זה נכון. 'דבר לא יצא ממנה: הבריטים, גם הגרמנים – ששלטו למעשה ברומניה – התנגדו, בין היתר מפני שלא רצו לחזק את היישוב היהודי מול האוכלוסייה הערבית. הבריטים העלו גם נימוק עקרוני להתנגדותם: אין להכניס לארץ אזרחים של מדינות אויב. זה מנע את הצלתם של יהודים רבים, במשך שנים. האמריקנים התנגדו להעברת כספים לארצות אויב: גם זה הקשה מאוד על הסיוע ליהודים. אלה ואלה ייצגו השקפה עקרונית, מתחסדת לא מעט, שאין להיכנע לסחטנות'. עד כאן התאור מדויק, וברור מאוד אפוא, לפי דברי שגב עצמו, מדוע לא הוגשמה ההצעה. הרומנים והנאצים לא הרשו לצאת והבריטים לא הרשו להכנס. אם כן, מה הוחמץ? מי החמיץ? שגב 'מדריך' את הקורא – הוא קושר את תאורו לקביעה על הנהגה של 'האנשים הקטנים' שלא הבינו את ההצעה שהועמדה בפניהם ושוב מערפל בסיכומו: 'וכך נותר רק הספק אם היה בידי הסוכנות להגיע להסכם חשאי עם הרומנים, מאחורי גבן של בעלות הברית והגרמנים, להצלתם של אלפים בודדים: אולי לא'.⁸

איך היה אפשר להוציא 70 אלף יהודים משטחי הכיבוש בלי ידיעת הגרמנים? ואיך היה אפשר להכניסם לאזור בריטי ללא הסכמת הבריטים או ללא ידיעתם? הוא איננו מסביר; אין צורך, הוא פשוט מסכם: אולי כן, אולי לא. אצל שגב זה לא מקרי, זו שיטה: כאשר הוא רוצה שקוראיו יאמצו בהמשך טענות שאין לו כיסוי עובדתי לביסוסן, או לחילופין כדי שקוראיו יטו או יוכשרו לאמצן, הוא מבליע אותן בטקסט, אך אינו מחרף את נפשו כדי לקבוע אותן במפורש; שכן אז יהא עליו לנמקן ואולי בכך תחשף דלות נימוקיו. לכן, במקום זאת הוא 'נותן לקורא להבין' שיש דברים בגו ומשתמש בהנמקה רטורית, כמעט סוגסטיבית, בהעדר טענות ממשיות. אולי ראוי היה כי נפרוש כאן באריכות את שלוש פרשות הכופר ואת התוכנית

7. שגב, עמ' 78.

8. שם, עמ' 78-79.

הרביעית להצלה, התוכנית להצלת הילדים⁹ המוזכרת בספר רק כבדרך-אגב, כדי שהקוראים יוכלו לעמוד על מידת אי-הוודאות והספק שהייתה כרוכה בשלוש התוכניות הללו בשלביהן השונים. לשאלות מכריעות אחדות לא הייתה אז תשובה אחת, ושאלות אחדות נותרו ללא תשובה חד-משמעית עד היום, אף-על-פי שעתה עומד לרשות המעיין המאוחר מידע שלא היה ברשות מקבלי ההחלטות והאנשים האחרים שחיו את הארועים. למשל, שאלה 'שולית' מאוד: האם היה ממש בתוכניות הללו או שהן היו חלק מפעולת ההונאה של הנאצים?

המבקש להבין את משמעותן של השאלות המכריעות ההן, ולהעריך את התמודדותו של שגב עמן, אינו רשאי להמנע מצלילה אל ים הפרטים של כל אחת מתוכניות ההצלה והתגובות עליהן. כך אפשר לראות באיזו קלילות המחבר חולף על מעקשים ללא ספור בשחזור הפרשיות ובניתוחן, כל אימת שהדבר אינו משרת את קו ההתקדמות התינוני כל כך: יצירת מעגל של אשמה המתעל את הקורא אל עמדות מסוימות, שהכותב לא התחייב להן בברור ולא התייצב מאחוריהן גלויות, אבל למעשה העברתן לקורא היא תכלית כתיבתו. שגב התכסה מאחורי מסכה אובייקטיביוסטית, והיא מסווה את עמדותיו ובכך מקשה על שקילתן לגופן. דרך סמויה זו פוגעת ישירות באינטרס של הקורא הביקורתי, המעוניין להבין, להבדיל מן הקורא המעוניין להתבדר. עיון פרטני בהתרחשויות עצמן עשוי לסייע לפיזור הערפל.

אף-על-פי-כן, מסע מדוקדק בשפע הפרטים יחרוג מגבולות היריעה שהוקצו לנו. לכן באשר לשתי תוכניות-הכופר הראשונות נזכיר רק עובדות חיוניות להערכת טיעונו של שגב, ונרחיב מעט יותר את הדיון על תוכנית-הכופר השלישית.

המידע הראשון על הצעת הכופר הראשונה – תוכנית טרנסניסטר-יה – נמסר לבן-גוריון ולגרינבוים מיד לאחר שהגיע המידע מאיסטנבול. בישיבה שקיימו השניים נקבע כי יש להאחז בהצעה, להמשיך את המשא-ומתן עליה ולבחון את סיכוייה. הם החליטו כפי שהחליטו על-אף הספקות בדבר האפשרות להגשים את התוכנית, בשל איסור המעצמות על הוצאת כספים מארצותיהן אל שטחי הכיבוש הנאצי.¹⁰ לפי גרסה אחת מדובר אז על סכום בן 3 עד 4 מיליון לא"י, שהיה שווה ל-12 עד 14 מיליון דולר, ולפי גרסה אחרת התוכנית הייתה כרוכה בסכום גדול פי ארבעה – 48 מיליון דולר. בישיבה שקיימה הנהלת-הסוכנות אחרי פגישת ההכנה והתאום של בן-גוריון וגרינבוים אושר קו הפעולה הזה.

ראוי לציין כי עמדותיה של הנהלת-הסוכנות בירושלים היו זהות לעמדות ההנהגה של יהודי רומניה בבוקרשט. בשני המקומות הובן כבר בשלב מוקדם מאוד, כי סיכויי התוכנית דלים. עם-זאת החליטו כי יש לעשות הכל כדי להעמידה במבחן, ולו כדי להרוויח זמן, שכן דחיית ההצעה על הסף הייתה מחמירה את מצבם של היהודים. לא

9. על התוכנית הזו ראה: ט' פרלינג, 'בן-גוריון ושואת יהודי אירופה 1939–1945', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1990, הפרק: 'התוכנית להצלת הילדים – פרשת 29,000 הסרטיפיקטים', עמ' 49–77.

10. הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], הנה"ס, 23.12.42, קפלן, גרינבוים, דובקין, אסף ואחרים.

היה כאן כל ניגוד בין התפיסה הציונית 'האנטי גלותית' לבין התפיסה 'הגלותית' של ההנהגה ברומניה, ששגב מבקש להבחין ואף להנגיד ביניהן. התפיסה שהתגבשה בשני המקומות נבעה מניתוח מפוכח של הנתונים והאפשרויות שעמדו לרשות שתי ההנהגות, ועל-אף ההיסוסים הוחלט להמשיך.

יתר-על-כן, בהנהלת-הסוכנות הועלתה הצעה נוספת וגם היא סותרת את קביעותיו של שגב: הוצע לפצל את הפעולה לשניים, בתחילה להחזיר את היהודים מאזור הגרוש אל תוך רומניה ולשם לשגר סיוע, ואחר-כך לדון בהגירתם. הצעה זו עלתה כאשר הובן כי מצבם של המגורשים לטרנסניסטרייה כבי רע והתוכנית לחלצם מרומניה מורכבת מאוד – בשל התנגדות צפויה של הגרמנים ליציאת היהודים מרומניה, בשל התנגדות צפויה של הבריטים לכניסת היהודים לארץ-ישראל ובשל קשיי התעבורה האופייניים לשעת מלחמה. גם הצעה זו הדגימה את העובדה כי הנהגתם של יהודי רומניה בראשותו של ד"ר פילדרמן (Filderman) והנהלת-הסוכנות בירושלים הסיקו מסקנות דומות מניתוח המצב. גם כאן לא היה ניגוד.

פן נוסף של ההחלטה שהתקבלה בירושלים – ההכרעה להכניס את הבריטים בסוד העניין – נגע באחד היסודות המרכזיים של הסוגיה, שהרי בתקופת המלחמה לא היה אפשר להעלות על הדעת גלגול מהלך לוגיסטי כה מורכב, שסופו הכנסת אלפי אנשים לאזור סגור הנתון לשליטה בריטית, ללא ידיעתם, הסכמתם וסיועם של הבריטים; זאת ועוד: ממש באותה שעה דנה ההנהלה מתוך תקווה רבה בתוכנית הצלה מקיפה אחרת – הצלת 29 אלף ילדים – והסכמת הבריטים הייתה נדבך מרכזי בתוכנית.

עוד ראוי לציין כי אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית והאיש השני או אולי השלישי בהיררכיה של ההנהלה, יצא בשבוע הראשון של מרס 1943 לאיסטנבול, הצוהר אל תוך אירופה הכבושה והמרכז לפעולות הסיוע וההצלה; המטרה העיקרית למסעו הייתה בדיקת האפשרויות לפעול בשלושה תחומים עיקריים: שתי תוכניות-כופר, התוכנית לחילוץם של יהודי רומניה והתוכנית אשר באותו שלב נסבה על יהודי סלובקיה, וכן התוכנית להצלת ילדים, בתחילה מארצות הבלקן ואחר-כך מכל מקום אפשרי. על קפלן הוטל להחליט במקום עצמו על אופן הפעולה ועל הדרך של הקצאת הכספים לכל תוכנית שתמצא בתביצוע.

קפלן חזר בסוף מרס ועמו הרושם שאין מקום לפעולות סנסציוניות. ספינות כמעט לא היו בנמצא – רובן היו בשליטה גרמנית. הגרמנים אסרו על מעבר בים וביבשה, ונציגים בריטים ערמו מכשולים בטורקיה. כל אלה שמטו מראש כל בסיס לפעולה רחבת-הקף. היה אפשר להמשיך בדרך של פעולה שקטה באמצעות המוסד לעלייה ב', הגוף שהיה אמון על חילוץ יהודים בדרך של העפלה, וכך הומלץ בהנהגת היישוב – לנצל את התערערות האמונה בנצחון הגרמנים ואת תאוות הבצע המצויה בשפע, כדי לחלץ יהודים רבים ככל האפשר משטחי הכיבוש.¹¹

גם הפעולה הדיפלומטית שננקטה עד אותו שלב ומה שארע בתחום זה בהמשך אינם עולים בקנה אחד עם דבריו של שגב על 'קשר' של הסוכנות-היהודית עם המעצמות – זו לא תפעיל לחץ בתקופת המלחמה ואלה יתגמלו אותה בסופה. איננו יכולים להרחיב בכך, אולם נציין כי וייצמן, ששהה אז בארצות-הברית, פנה שם

11. לדיווחים על המסע: אצ"מ, הנה"ס, 28.3.43; ועד ההצלה, אצ"מ 26/1237, S, 28.3.43; ארכיון מפלגת העבודה [להלן: אמ"ע], מזכירות מפא"י, 30.3.43.

לשגריר הבריטי לורד הליפקס (Halifax), והצהיר כי הוא מתחייב בשמה של התנועה הציונית שלא לנצל את השאלה ההומניטרית של הסיוע לפליטים בתור קלף במחלוקת הפוליטית על גורלה של ארץ-ישראל. זו לא הייתה התחייבות 'פִּלְשְׁתִּינּוֹצְנִטְרִית', כפי שלא הייתה 'פִּלְשְׁתִּינּוֹצְנִטְרִיות' בהצעה שהועלתה בהנהלת הסוכנות להעביר את יהודי טרנסניסטרייה אל תוך רומניה ולא לעמוד באותו שלב על חילוצם מרומניה. ההצעות שנדונו בהנהלת הסוכנות העמידו את הצלת היהודים בקדימות עליונה והובעה התחייבות לא 'לנצל' את תוכניות ההצלה לביסוס השגים ציוניים.¹²

תוכנית טרנסניסטרייה לא הוצאה אל הפועל בשל התנגדות הגרמנים והתנגדות בעלות-הברית. הנכונות הרומנית להגשימה – אם אומנם הייתה נכונות כזאת – הותנתה בהסכמה גרמנית. הנהגת היישוב בחנה אפשרויות שהיו גלומות בתוכנית זו מיד לאחר שהיא עלתה על-סדר היום. היא החליטה לעשות כל מה שהיה אפשר לעשות, גם כאשר נראָה שסיכויי התוכנית מועטים, וכך נהגה. גישה זו – בחינת האפשרות לממש את התוכנית אף-על-פי שסיכוייה נראו דלים מלכתחילה – הייתה לדפוס פעולה שחזר על עצמו גם בתוכניות-הכופר האחרות.

כך היה לגבי התוכנית השנייה – זו הקשורה ביהודי סלובקיה. בלי להִדְרֵש לכול פְּרָטִי הפרשה,¹³ נציין כאן כי הרעיון לחלץ יהודים מסלובקיה באמצעות שוחד התפתח בהדרגה וראשיתו במחצית השנייה של יוני 1942. אז העלה הרב מיכאל דב־בר נייסמנדל רעיון להפסיק את הגְרוּשִׁים מסלובקיה באמצעות שיחוד הדרג הסלובקי והדרג הגרמני שמעליו. וייסמנדל הביא את הרעיון לפני 'קבוצת העבודה', קבוצת מנהיגים מקומיים מגוונת ביותר. חברי הקבוצה השתכנעו כי ראוי לנסות דרך

12. ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, תל-אביב 1982, עמ' 202; 'פעילותו המדינית של חיים וייצמן בתקופה מלחמת העולם השנייה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 1976, עמ' 240; וייצמן להליפקס, 16.2.43, גנוז וייצמן. כדי להתגבר על חשש המרגלים הציע וייצמן להפעיל תהליך קפדני של בדיקת הבאים. הליפקס למשרד החוץ, PRO. FO 371/36676W3019/80/48, 18.2.43, משרד החוץ הבריטי לשגרירותו בארצות-הברית, PRO. FO 371/36676W3019/80/48, 26.2.43, לפי וסרשטיין, שם, עמ' 202-203; מ' קדם, 'פעילותו המדינית של חיים וייצמן בתקופת מלחמת העולם השנייה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן 1979, עמ' 139-141.

13. העבודה המעודכנת ביותר בנושא היא עבודתו של ג' פטרן, 'יהודי סלובקיה 1938-1944, מרכז היהודים האו"ז – ארכון משתפי פעולה או ארכון הצלה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1988. ראה עוד: י' באואר, 'הצלה ע"י מו"מ, נסיונות יהודים למו"מ עם הנאצים', בתוך: הנ"ל, השואה – היבטים היסטוריים, תל-אביב 1982, עמ' 134-147; חנה יבלונקה, 'תכנית אירופה', עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים 1984; ד' פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 328 ואילך. י' נוימן (אוסקר), כצל המוות, תל-אביב תשי"ח; ל' רוטקירכין, חורבן יהדות סלובקיה, ירושלים תשכ"א, עמ' 22-33.

זו, והוחלט לפלס דרך אל בעלי השפעה סלובקים ונאצים ולהציע להם את העסקה: שוחד תמורת ביטול הגרוש. בצד הנאצי היעד היה היועץ לענייני יהודים בסלובקיה דיטר ויסליצני (Wisliceny), שהימלר מינה אותו לתפקיד. בצד הסלובקי הוגדרו דרגי הביניים – שרים זוטרים, פקידים בכירים וראשי לשכות שרים – בתור יעד לשיחוד. ראשי הקבוצה העריכו שאין סיכוי רב להגיע אל דרגים גבוהים יותר. וכך בראשית יולי החלה 'קבוצת העבודה' לשחד את הסלובקים. הדמות המרכזית בקבוצה הייתה גיזי פליישמן, יושבת-ראש ארגון ויצ"ו, נציגת הג'וינט ומנהיגה ציונית מוכרת.¹⁴

כפי ששגב ציין, פרשה זו אכן התפתחה בשני שלבים, גם בסלובקיה, ערש התוכנית, וכתוצאה מזה גם ביישוב. אבחנה זו חשובה אפוא להבנת התגובות הראשונות ביישוב. השלב הראשון היה קשור בניסיון להציל את יהודי סלובקיה בלבד. השלב השני היה כגדר מה שנראה בעיני 'קבוצת העבודה' כניצול הצלחה של השלב הראשון והרחבתה להצלת היהודים באירופה כולה. לחלק זה בתוכנית קראו 'תוכנית אירופה' (Europa Plan).

גם בתאור פרשה זו טעה שגב לא מעט, ושוב – קשה לדעת אם הטעויות נפלו אך ורק מחוסר בקיאות מספקת בהשתלשלות הפרשה.¹⁵ כך או כך, המחבר נמנע מכמה אבחנות חשובות להארה מאוזנת של הפרשה:

א. הוא לא נדרש לשאלה מה היה קורה אם דמי הכופר היו מועברים בהתאם ללוח הזמנים שקבע ויסליצני, 'המתווך' הנאצי. שאלה זו נדונה ארוכות במחקרים אחדים. הדעות נותרו חלוקות, וגם היום הן לגמרי לא חד-משמעיות, על-אף שפע הנתונים שלא עמדו אז לרשות מקבלי ההחלטות. יש הרואים בהצעה נסיון הונאה, ולכן לדעתם שוחד לא היה עוזר. יש המצביעים על העובדה כי הגרושים

14. קיימות שלוש גרסאות על מועד התהוותה של הקבוצה. קיימת הסכמה רחבה לגבי הסיבה העיקרית להקמתה – כינונו של גוף שיפעיל שוחד בתור אמצעי עיקרי להפסקת הגרושים. ראה ג' פטרן, שם, עמ' 243. חברים נוספים בקבוצת העבודה היו הרב ארמין פרידר, אוסקר נוימן, אנדרי שטיינר, טיבור קובאץ, וויטק וינטרשטיין ועוד.

15. כך למשל שגב כותב בעמ' 79: 'בקיץ 1942 הצליחו השניים לרקום עסקה עם אחד מקציני האס-אס שנמנה עם אנשיו של אדולף אייכמן: דיטר ויסליצני קיבל מהם כמה עשרות אלפי דולר, ככל הנראה בדיעת הממונים עליו, ובתמורה נפסק גרושם של יהודי סלובקיה'. עד אז גורשו כ-60 אלף מהם ורובם הושמדו. כ-30 אלף עוד היו בחיים. הכופר ששולם לנאצים עיכב את חידוש הגרושים מסלובקיה למשך שנתיים. העובדות שונות: היו יותר מהפוגה אחת בגרושים. הפוגה הראשונה אכן באה לאחר התחלת המגעים. אלה התחילו ביוני 1942, והפוגה הראשונה בגרושים הייתה בת שבעה שבועות בלבד והתקיימה מ-1 באוגוסט ועד 28 בספטמבר 1942. כן לא ברור כלל אם היא תוצאה מתשלום השוחד הראשון שהועבר לויסליצני. סוגיה זו שנויה במחלוקת במחקר ויש חוקרים המצביעים על סיבות אחרות. כך או כך, בעיני יוזמי התוכנית, וייסמנדל ועמיתיו, השוחד נתפס כמוליד הפוגה. בספטמבר ובאוקטובר 1942 יצאו משלוחים נוספים.

- נפסקו כאשר נפסקו מסיבות סלובקיות פנימיות שלא היו קשורות כלל בכספי שוחד. אחרים רואים בפרשה הזדמנות שהוחמצה.¹⁶
- ב. 'תוכנית אירופה' הייתה תוכנית-הכופר 'הזולה' ביותר שעמדה אז על הפרק, הכופר שנדרש הסתכם בשניים-שלושה מיליון דולר בלבד, תמורת חייהם של כל יהודי אירופה. הנהגה כמו זו ששגב תאר בספרו הייתה נאחזת בתוכנית ש'הציעה' לה את כל יהדות אירופה ב'מחיר' שזוה. יתר-על-כן, אפשר לקבוע על דרך קל וחומר, כי מי שהסכים לבדוק את האפשרות להגשים תוכנית הצלה 'יקרה' כמו תוכנית טרנסניסטרייה – ודרך טיעונו של שגב מחייבת התייחסות בלשון וולגרית שכזאת – לא היה דוחה תוכנית 'משתלמת' ו'כלכלית' כתוכנית שהציע ויסליצני.
- ג. תאור הזמן הנוקף בספרו של שגב הוא דרמטי – אך שגוי מבחינה היסטורית. נזכיר את נקודות הזמן העיקריות: בסוף נובמבר 1942 הגיעה 'קבוצת העבודה' להכרה כי התוכנית היא ממשית. מיד, בראשית דצמבר, שיגרו את הפניות לז'נבה ואחר-כך לאיסטנבול. באחד הימים בראשית אמצע דצמבר הגיעה התוכנית ארצה. התגובות הראשונות – שהיו חיוביות – הועברו בינאר. עד כה מדובר בתוכנית 'הקטנה'. בפברואר נערכו דיונים על הקצאות כספים, ומיד אחר-כך יצא קפלן לטורקיה, כדי לבחון, בין השאר, את שתי תוכניות-הכופר. במרס הוא שב לאחר שבדק אותן בעצמו. הרושם שלו היה שגם תוכנית סלובקיה אינה ריאלית, ובכל-זאת הוא לא הסיר את האפשרות מעל הפרק. זמן קצר אחרי-כן הופחו התקוות סביב הוועידה שהמעצמות כינסו בקרמלין באפריל 1943 כדי לדון בבעיית הפליטים. קיוו כי ידונו בה ברצינות על הצלת יהודים והחלטת לתת למעצמות הזדמנות להציע דרך. לאחר שהתברר כעבור זמן-מה כי הוועידה היא מהלך-סרק, הוחלט להמשיך לבחון את תוכנית סלובקיה. במאי התקבלו החלטות להעביר כספים והחלו לבצען מיד. השיא היה באוגוסט. היה זה כשמונה חודשים אחרי שהעניין עלה לראשונה על הפרק, והוא לא נזנח במשך התקופה ההיא. התמשכות התהליך של קבלת ההחלטות נבעה בראש ובראשונה מכך שהמידע שעמד בפני מקבלי ההחלטות היה מידע חלקי ולא חד-משמעי.
- ד. סדר-היום היישובי בנושא הצלה – מסוף דצמבר 1942 ועד אמצע 1943 – כלל עיסוק בשלוש תוכניות הצלה גדולות. שלושתן עמדו על הפרק בעת ובעונה אחת. שתיים מהן תוכניות-כופר. השלישית הייתה תוכנית שנראתה בעלת-

16. ל' רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה, עמ' 23, ל' פטרן (לעיל, הערה 13), עמ' 283-294, 301, וד' פורת (לעיל, הערה 6), עמ' 342-343. פורת מציינת סימנים נוספים באותו הקשר: באוקטובר 1942 נפסקו הגרושים בסלובקיה; בדצמבר 1942 נתקבלה בברלין ההחלטה על גרוש מסלונקי והוא התבצע באמצע מרס 1943; וכעבור חודשים ספורים חודשו הגרושים גם מצרפת. זאת ועוד: לאחר שוויסליצני עבר ליוון כדי להתחיל בגרוש היהודים משם, אייכמן לא מינה יועץ אחר במקומו בסלובקיה, ועובדה זו מעידה אף היא שאייכמן סבר כי מלאכתו בסלובקיה תמה בעיקרה.

סיכויים, התוכנית להצלת ילדים. דיון נפרד על כל אחת מהתוכניות עלול לרדד את המציאות, גם בטעות ובתום־לב.

המציאות הייתה מורכבת: בעת ובעונה אחת שלוש תוכניות, שכל אחת מהן חרגה מיכולתו הכלכלית, המבצעית והלוגיסטית של היישוב. נחוץ היה לדרג אותן לפי סדר־חשיבות. זו איננה החלטה קלה גם לפוליטיקאי מיומן בקבלת החלטות. ההיגיון המבצעי חייב, לפי הנתונים שהיו אז בידי הפוליטיקאים, לדרג את תוכנית סלובקיה המצומצמת בתחתית הסולם. כמובן, היה אפשר להתחמק מהחלטה ולומר שאין סמכות לבן־אנוש לברור בין אדם לאדם. זו אכן שאלה קשה. ההחלטה שנקבלה הייתה לבחון את כל התוכניות ולנסות לקדמן כמעט במקביל, כל אחת לפי התנאים שקופלו בה.

שגב התעלם מהמורכבות של תוכניות ההצלה, מהדילמות הקשות עד להחריד שהיו כרוכות בהחלטות לגבי כל אחת מהן. הוא כלל לא עמד על הקו שהדריך את מקבלי ההחלטות – לבחון כל תוכנית ולנסות לקדמה, לעתים במקביל לתוכניות אחרות, כל אחת לפי התנאים שהיו מקופלים בה.¹⁷ אצלו התנהגותה של הנהגת היישוב מתוארת כמעט כפרודיה, פרסה ומהתלה אכזרית. לאמיתו־שלידבר ההנהגה עמדה בפני ברירות קשות וניסתה לחלץ את המרב ממגוון האפשרויות הדל, לרוב לא בדרכם של 'אנשים קטנים'.

מה אפוא שורשם של הדברים, מה המקור לרמיזותיו המפורשות והסמויות של שגב? חוסר בקיאות בעובדות? תמהני, שהרי שגב מפגין ידע מרשים בחלקים אחרים של ספרו. אולי השורש מצוי ברעיון המקיף – היומרני – לכלול הכל בספר מסכם על 'הישראלים והשוואה', מעלותו של היטלר ועד לארועי העת האחרונה. כמו שיחקה 'יד המזל', ובאה 'מלחמת המפרץ': הגאזים, המסיכות, התעוררות זכרונות קשים אצל אחדים מניצולי השואה וגם ההמחאה שהגיעה באופן בהול מגרמניה ונמסרה בין עיי החורבות לראש־עיר ישראלי, יליד גרמניה, אשר היה גם גנרל בצבא הישראלי. הכל ממש כאילו הומחז. והנה, ממש כך, הוקם החלק האחרון: הישראלים בסיטואציה 'היהודית כל כך', החלק המבוסס על ההשוואה הפוגעת כל כך בזכרון השואה, ההשוואה המופרכת והדמגוגית הזאת, ונסגר מעגל הספר. פעל גם הרצון בדקמה. והדרמה, כאמור, היא מלת המפתח ופעמים רבות גם שם המשחק בספר המיליון השביעי. כמו שם הספר, היא אינה משקפת את המציאות, שהייתה דרמטית ממילא. לצורך הבנייה של הרצף הדרמטי, רצף הטיעון ובניית מעגל של אשמה־השלמה, הועצמה ונופחה בספר הדרמה שהתקיימה במציאות. עובדות נותקו מהקשרן, סימני קריאה וקביעות מסקניות, לעתים מושחזות ומבריקות, הונחו היכן שהמחקרים המעודכנים ביותר עדיין לא ביטלו את סימני־השאלה. הסיפור הוצעד בקצבים לא מציאותיים וניגודים הוצגו והוצבו במקומות שלא היו. המציאות הוצאה מגדרה, הכל כדי לעורר עניין.

נראה כי לא אידיעת העובדות עמדה לרועץ בכתיבת הפרק של הנסיונות להציל את יהודי אירופה, אלא אירצונו או אולי אייכולתו של מחבר המיליון השביעי למזג בגישתו שני כישורים הכרחיים לחקירת הנושא, אם־כי לעתים הם אף סותרים: מצד אחד, הכישורים הלוגיים החריפים של הניתוח, שהופעלו במקומות אחרים בספר תוך

17. על מכלול הפרשיות ראה שגב, עמ' 78.

כדי שמירה על מידה חיונית של ריחוק מהארועים; מצד שני, דמיון אוהד ומשחזר, היכולת האמפטיית 'לחדור' ולהבין 'מבפנים' את מכלול הבעיות, השאלות, ההנחות והתקוות שהניעו את האנשים לפעול כפי שפעלו. להבין – לא להתמכר ולא להתמסר. תחת זאת בחר המחבר בגישה מתנשאת ומלגלגת שאין בה מדינאים – ישנם פוליטיקאים ובעצם ישנם רק 'טכנאי פוליטיקה' מן הסוג הירוד ביותר. אילו הונע המחבר רק מרצון להתקרב לתמונה ההיסטורית האמיתית, ככל שאפשר להתקרב אליה במדע יחסי ובעייתי שכזה, ומרצון לתרום תרומה משמעותית להבנת הסוגיות הללו, הוא היה נמנע מן הדרך של התנשאות ופסילה כוללת. בדרך זו הוא פגע באמינותו כחוקר ושמט את הבסיס מתחת להסבריו. אפשר שפגיעה זו לא העסיקה אותו ביותר ובכתיבת ספרו עמדו לנגד עיניו מטרות אחרות, חשובות יותר מאשר חתירה לאמת ההיסטורית וביסוס אמינותו המחקרית.

ב

הקו המנחה הזה בולט במיוחד בהתייחסותו של המחבר לתוכנית הכופר שנדון בה כאן ביתר הרחבה, זו הקשורה בשמו של האיש שהביא אותה לידיעת היישוב – יואל ברנד. אכן, זו גם התוכנית הסבוכה ביותר והמפורסמת ביותר, וצודק המחבר בקביעותו כי הפרשה הזאת חרגה מגבולות התרחשותה ונהפכה לסוגיה מרכזית שהפוליטיקה הישראלית 'התקשתה' במשך שנים רבות להשתחרר מאחיזתה, רודפנית ללא הרף וזכרה מציק מאוד.¹⁸

עוד כתב המחבר, בהכניסו את הפרשה הזו לסל אחד עם שאר תוכניות הכופר בכל הכרוך בתגובות של הנהלת הסוכנות: 'הסוכנות עוד ראתה עצמה כאחת מזרועות הממשל [הבריטי]: גם הסיכוי להציל את יהודי הונגריה לא הביא אותה למהלך מדיני עצמאי משלה, אפילו פיקטיבי. בשלב מסוים חשבו על אפשרות לשגר לבודפשט את אחד מאנשיהם במקומו של ברנד. חיים וייצמן ומשה שרת פנו אל שר החוץ הבריטי, אנתוני אידן, והעלו בפניו את ההצעה כדבר מדינאים אל מדינאי. אידן שאל לדעת יועציו ואלה יעצו לו להשיב בשלילה: אין להתיר לאזרח בריטי לנהל משא ומתן נפרד עם האויב, נימק. הסוכנות צייתה, האיש לא נסע'.¹⁹

'לסוכנות היהודית לא היתה אפשרות למסור לנאצים עשרת אלפים משאיות, ממשיך שגב, 'ולקבל מהם מיליון יהודים מבלי שבעלות-הברית ידעו על כך ויתירו את העסקה. לעומת זאת נראה שהסוכנות לא עשתה כל שהיה ביכולתה לעשות כדי להוליך שולל את הגרמנים, מאחורי גבם של הבריטים: בשלב הזה כבר ידעו ללא ספק שהבריטים אינם מעוניינים בהצלת יהודים ועל כן לא יכלו לצפות לעזרתם. זו היתה אפוא שעה שקראה להונאה גדולה. ראשי הסוכנות יכלו להפר את הוראות הבריטים, לשאת ולתת עם הנאצים בחשאי: הם יכלו לשלוח לבודפשט מישהו מארץ נייטרלית. הם יכלו להציע לגרמנים כסף במקום משאיות, לפחות כמקדמה, הכול כדי

18. שגב, עמ' 83.

19. שם.

להרוויח זמן: הרוסים לא היו רחוקים מהונגריה. נראה כי בשלב מסוים חשבו על כך, אך לא עשו דבר.²⁰

תאור זה מרדד את המציאות ואין בו ולו לגעת במורכבותה של פרשיית הכופר ההיא. לכל היותר יש בו ריפרוף על כמה עובדות ומסקנת המחבר היא שטחית כמו תאור הפרשייה עצמה אצלו. נראה כי גם כאן הדבר איננו נובע מאידיעת העובדות, אלא מן הכוונה להניח נדבך נוסף בבניית התזה הכוללת בדבר ההחמצה הגדולה, בדבר אווילות ההנהגה, אטימותה ורפיסות דעתה. ואכן, בנקודה זו הובא סיכום פעולתה של ההנהגה, המוכר לקורא: 'הם מצטיירים בפרשה הזאת כאנשים קטנים, דלי דמיון, שדימויים העצמי כמנהיגי עם בלם את נכונותם ללכת בדרכי רמייה ומחירת'.²¹ המחבר מניח כאן אבן נוספת ומפורשת לבנייתו של מעגל האשמה של התנועה הציונית שכשלה במבחן העליון, מבחן הצלתו של העם: 'הנה כי כן, כתשעה מיליון יהודים ישבו באירופה ערב המלחמה. כשישה מיליון נספו. שלושה מיליון נשארו בחיים: רובם ניצלו הודות לתבוסת הגרמנים במלחמה, חלקם הודות לסיוע שקיבלו מממשלות ואירגונים שונים, בהם הג'וינט היהודי, ומכמה אלפי אנשים טובים כמעט בכל הארץ – חסידי אומות העולם. בתוך כך היו מבצעי הצלה דרמטיים, כגון הבריחה מצרפת לספרד, מילוט יהודי דניה לשוודיה ועוד. רק חלק קטן יחסית מבין הניצולים חבו את חייהם למאמצי ההצלה של התנועה הציונית'.²² המחבר חטא לאמת גם בסייפא זה, בהעמדת פרשיות הצלה מסוגים שונים כל כך על מישור אחד, אולם לא בכך נעסוק.

ובכן, האם נהגה ההנהלה כשלוחה של הבריטים? האם היה אפשר להתקדם ללא ידיעת המעצמות? האם היה אפשר ליזום מהלכים עצמאיים? האם נהגו ראשי היישוב כקבוצת אנשים קטנים וחסרי דמיון?

בדיקת התייעוד מציגה תמונה הפוכה בתכלית מזו המוצגת בהמיליון השביעי. מעורבותה של הנהגת היישוב בסוגיות הצלה הגיעה לשיאה במאמצים המגוונים שהוקדשו לטיפול בתוכנית הכופר שהביא עמו ברנד. לשיא הגיעה אז גם הטרגדיה שבכישלון. מבלי להדרש לכל פרטי הפרשה, נזכיר כי עיקריה של ההצעה בנוסחה השלישי – הצעתו של אדולף אייכמן להציל יהודים רבים תמורת כופר נפש – הוצגו לראשונה בפני נציגי היישוב ב־19 במאי 1944 באיסטנבול. יואל ברנד, חבר מרכזי ב'ועד העזרה וההצלה' בבודפשט, הגיע לאיסטנבול ופרט את עיקרי התוכנית לפני שליחי היישוב שם, ואלה החליטו לשגר בדחיפות ארצה את וְנִיָּה פּוֹמְרַנֵץ (לימים פרופסור זאב הדרי) עם ההצעה. מאותו שלב ועד הסרתה מהפרק ב־19 ביולי באותה שנה, עקב הדלפתה ופרסומה בעיתונות המערב, בחנו אותה וניסו לקדמה הדרגים הבכירים ביותר ביישוב – מבן־גוריון, שרתוק (שרת), קפלן וגרינבוים, ובמידות

20. שם.

21. שם.

22. שם, עמ' 83–84. יש לשים לב גם להערת השוליים שהביא שגב באותו מקום. הוא קובע שם כי היה זה הג'וינט שהמשיך במשאומתן, באמצעות נציגו סלי מאיר, ולא זו בלבד אלא שהתפקיד הציוני בחלק זה התמצה בניסיון עילג של דובקין 'להלאים' את המהלך ולשייך גם אותו לתנועה הציונית. גם הפסקה וגם הערת השוליים מכוונות לחזק את הטענה כי התנועה הציונית עסקה בכל, גם ברדיפת כבוד ותהילה לא לה, אך לא בהצלת היהודים.

אחרות של מעורבות גם שאר חברי ההנהלה, ועד בכירי השליחים ואנשי 'שרותי המודיעין' של היישוב.²³

וניה פומרנץ הגיע ארצה ב־24 במאי 1944 ועמו המידע הראשון על שליחותו של יואל ברנד. עיקר ההצעה: הגסטפו מוכן להמיר 100 יהודים במשאית אחת ובסך־הכל מיליון יהודים תמורת עשרת־אלפים משאיות. הם גם מבקשים 80 טונות קפה, 20 טונות תה, 20 טונות קקאו ושני מיליון חתיכות סבון. עוד הם נכונים להתחייב כי גרמניה תשתמש במשאיות בחזית המזרחית בלבד. הם התנו את העסקה בהעברת היהודים לספרד ולפורטוגל – לא לארץ־ישראל.

ברלס, בדר, שינד, אבריאל ושליחים אחרים שפעלו באיסטנבול העריכו כי יש להעביר הצעה זו לדיון בדרג הבכיר ביותר של היישוב ושלחו ארצה את פומרנץ ללא דיחוי. מיד לאחר שנפלה ההחלטה לשגר את פומרנץ ביקש ברלס משטיינהרדט (Steinhardt), שגריר ארצות־הברית בטורקיה, סיוע בהעברת ההודעה הראשונה על שליחות ברנד ועל בואו הצפוי של פומרנץ. גם אבריאל ושינד ביקשו זאת מעמיתיהם בשרותי הביון הבריטיים באיסטנבול, מארתור ויטול (Whittall) ומן הממונה עליו, קולונל הרולד גיבסון (Gibson). הטעם היה פשוט: לא הייתה דרך מהירה להגיע ארצה או להעביר את המסר בדואר דיפלומטי ללא הסתייעות בשרותי

23. על הפרשה ראה עדות ברנד עצמו: י' ברנד, בשליחות נידונים למוות, תל־אביב תשי"ז; יואל והאנזי ברנד, השטן והנפש, תל־אביב 1960.

מחקרים על הפרשה: י' באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כ"ז (חשוון תשל"ט); י' באואר, השואה – היבטים היסטוריים, תל־אביב 1982, הפרק 'שליחותו של ברנד'; בלה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל ברנד', יד ושם, י (תשל"ה), עמ' 81–93; בלה ואגו, 'ממשלת בריטניה וגורל יהודי הונגריה בתקופת השואה', בתוך: נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה (הכנס הבינלאומי השני של חוקרי השואה, 1974), ירושלים תשל"ו, עמ' 168–183; מ' קדם, 'פעילותו המדינית של חיים וייצמן בתקופת מלחמת העולם השנייה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן 1979; M.W. Penkower, *The Jews were Expandable*, Urbana & Chicago 1984; H. Feingold, 'The Roosevelt Administration and the Effort to Save the Jews of Hungary', in: *Hungarian Jewish Studies*, 2(1969); R.L. Braham, *Eichman and the Destruction of Hungarian Jewry*, New York 1963 – בעיקר על יחסה של הנהלת־הסוכנות ועל דרך טיפולה בהצעה ראה פורת, הנהגה כמילכוד, פרק 8.

זכרונות, עדויות וקובצי תעודות: ח' ברלס, הצלה בימי שואה, תל־אביב 1975; מ' בדר, שליחויות עצובות, מרחביה 1954; א' אבריאל, פתחו שערים, תל־אביב 1976; א"א הירשמן, מסטרומה עד הנה, ירושלים 1974; האמת של קסטנר: דין וחשבון של ועדת ההצלה היהודית בכודפסט 1942–1945 (נמסר על־ידי ד"ר ישראל קסטנר, תרגם לעברית בנימין גת־רימון), הוצאת האגודה להנצחת זכרו של ד"ר ישראל קסטנר (ללא תאריך); היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות, ב, ירושלים תשל"ד; ראה עוד: א"ד מורס, והעולם שתק: עת נספו שישה מיליונים, תל־אביב 1972; ש' רוזנפלד, תיק פלילי 124/53: משפט גרינוואלד–קסטנר, תל־אביב 1956; ע' אילון, שעת האפס, ירושלים 1980; ד' הדר, 'יחס המעצמות לשליחות יואל ברנד', מולד (סדרה חדשה), ד, חוברת 19–20 (אייר–סיוון תשל"א); ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה 1939–1945, תל־אביב 1982.

המעצמות. היה עליהם לבחור בין שתי אפשרויות לא קלות: להשהות את העברת המידע ארצה ולהעבירו בדרכים הרגילות, ללא תיווך מערבי, או להזקק לסיוע זה ולהסתכן בחשיפת הנושא לאוזניים המייצגות אינטרסים זרים. לאחר מעשה אפשר לקבוע כי החלטתם הייתה נכונה. שרותי הביון המערביים ידעו על ההצעה לא רק מדיווחיהם של אנשי היישוב באיסטנבול.²⁴

מיד עם בואו של וניה פומרנץ ארצה זימן אותו טדי קולק לפגישה מיוחדת עם בן-גוריון ושרתוק והוא הראה להם פתק שהוצפן בשפופרת של משחת גילוח. תוארו בו נסיבות הופעתו הפתאומית בארץ ועיקרי ההצעה הידועים. הפתק סוכם בהדגשת דחיפותו של העניין ובהמלצה ששרתוק ואולי גרינבוים יבואו לאיסטנבול, שכן יתכן שיהיה צורך לקבל שם החלטות הרות גורל ולא יהיה זמן לחכות לתשובה מירושלים או משלוחת ההנהלה בלונדון. בשל חשיבות העניין ביקשו השליחים כי התשובות וההנחיות שיוברקו אל איסטנבול ישאו את חתימות העומדים מאחוריהן. גם בקשות אלו מלמדות כי היה ברור שמדובר בהתפתחות מיוחדת במינה.

בפגישה שנמשכה כל הלילה תאר וניה את ההצעה שנשא עמו ואת רשמיו מדברי ברנד.²⁵ כמו בעת שהובאה ארצה הצעת הכופר הראשונה, בפרשת טרנסניסטרריה, כך גם כאן בן-גוריון היה הראשון שקיבל את ההצעות, ללמדך כי הצעות אלו הונחו בכל הפעמים בפני ראש ההיררכיה היישובית – לא בפני ועד ההצלה או גוף חסר-סמכויות אחר, ועוד נעסוק בכך.

לאחר שבן-גוריון ושרתוק שמעו את הדיווח, הם החליטו לכנס את הנהלת הסוכנות לישיבה מיוחדת והיא אכן התכנסה למחרת, ב-25 במאי 1944. זו הייתה הישיבה הראשונה מתוך כמה ישיבות הנהלה מיוחדות שהוקדשו בתקופה ההיא לדין בתוכנית. בן-גוריון ניהל אותה וללא כל דברי הקדמה מיותרים מסר את רשות הדיבור לוניה פומרנץ. וניה הציג בראשית דבריו את הקושי העיקרי שהיה טמון בהצעה: 'העניין שאמסור עליו עתה הוא תמור מאוד וגם פנטסטי מאוד', ואחר-כך תאר את השתלשלות העניינים בהונגריה מאז כיבושה בידי הגרמנים ועד הגיעו ארצה.²⁶

בדין שהתפתח לאחר דיווחו של וניה הגדיר בן-גוריון את רכיביה השונים של ההצעה: זה אכן 'עניין פנטסטי'. אף-על-פי-כן 'אין להפחית מרצינותו'. ברור כי 'לנאצים מזימה אחת – להשמיד יהודים', אך למרות זאת לא רצוי 'לדבר עכשיו על מזימות שטניות', שכן אין למצוא מפלט קל מהדילמה ולהתלות בקלישות הסיכויים להגשים את ההצעה: 'אם יש תקווה של אחד למיליון – עלינו להאחז בה', כך מיצה בן-גוריון את עיקר עמדתו.

בן-גוריון התווה בקצרה את כיווני הפעולה העיקריים שיש לנקוט מיד: א. לשגר

24. אכריאל, פתחו שערים, עמ' 143; בדר, שליחויות עצובות, עמ' 103. על הפגישה בין אכריאל [מרק] ובין ויטול ('רוברטס') ראה תאור ציורי אצל אילון, שעת אפס, עמ' 67-76; על שיגור וניה, ראה PRO, FO 371/ 42758/W8465, מברק מס' 794.
25. ארכיון המכון למורשת בן-גוריון [להלן: אב"ג], התכתבות, 19.5.44. המכתב אכן כתוב על נייר מחברת העתקה קטנת מידות והוא כתוב באותיות קטנות. שם גם רשימת המצורפים. ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 111-114.
26. אצ"מ, הנה"ס, 25.5.44.

מִידית חבר הנהלה לטורקיה – והוא מעדיף שיהא זה שרתוק; ב. להכניס את צירי בריטניה וארצות־הברית בסוד העניין – ובאמצעותם את משרדי הממשל השונים בלונדון ובארצות־הברית; ג. להודיע על ההצעה לחברי ההנהלה בלונדון ולשלבם בפעולה.

בן־גוריון קבע אפוא בצורה שאינה משתמעת לשני פנים, כי יש לעשות ככל האפשר לבחינת הטמון בהצעה, ואם יש בה שמץ של סיכוי – להאָחז בה. הוא הציע להפקיד את שרתוק על הבדיקה ולא גורם נמוך דרג. בדיון חשוב זה השתתפו שרתוק, גרינבוים וגם אחרים, ואיננו יכולים לפרוס כאן את כל דבריהם. עיקרו־של־דבר: הכל הסכימו כי יש לבחון את תוכנית־הכופר ולקדמה, אף־על־פי שהיא הייתה כרוכה בסיכונים ובחלקה אף נראתה דְמיונית. המחלוקת העיקרית נסבה על השאלה אם להכניס גם את הבריטים לסוד העניין.²⁷ כפי שציינו, זו הייתה מחלוקת תלושה מהעובדות, שכן הבריטים כבר ידעו על התוכנית מפי השליחים באיסטנבול.

גם השליחים התלבטו בשאלה. הם העריכו, כאמור, כי ממילא לא יהיה אפשר להסתיר את התוכנית מפני הבריטים, הן מפני שהיה סיכוי גדול כי הדבר יִדע להם ממקורות אחרים – וכך אכן קרה – והן משום שיועד להם תפקיד מרכזי בפרשה ובתור שותפים־בכוח הם יהיו חייבים לדעת עליה. גם זו נקודה ששגב החמיץ: מהלכיהם של שליחי היישוב באיסטנבול היו שקופים בדרך־כלל לשרותי הביון המערביים. הם נמצאו תחת מעקב קפדני בשל 'עובדה פשוטה': כל הצלחה במאמצי הצלה הייתה מקרינה ישירות על אינטרסים של המעצמות. את היהודים שיִנצלו היה נחוץ להכניס למקום כלשהו – לארץ־ישראל שהייתה נתונה לשליטת הבריטים או לארצות המערב, שלא גילו רצון לשנות את מכסות ההגירה שלהן. בארכיונים בריטיים ואמריקניים קיים שפע של תיעוד המשקף את עניינן של מעצמות המערב במאמצי ההצלה של היישוב ואת רתיעתן מהגירת יהודים. יתר־על־כן, שליחי היישוב היו זקוקים לשרותיהם של גופי הביון המערביים. כאמור, העברת מידע ארצה הייתה אחד מאותם שְרותים, והמחיר היה לא פעם חשיפת המידע או הסיבה לחיוניות ודחיפות השרות המבוקש.²⁸

בתום הדיון החליטה ההנהלה להודיע על התוכנית לשלטונות הבריטיים ולבקשם להעביר את הפרטים לממשלה בלונדון ולשמור על כל העניין בסוד. עוד החליטה ההנהלה לשלוח את שרתוק לטורקיה ולמסור על ההתפתחות לד"ר וייצמן, כדי

27. שם.

28. גיבסון וויטול דיווחו לעמיתיהם והמידע הגיע גם אל בריגדיר מאונסל (Maunsell), ראש המודיעין הבריטי, אולי ישירות מהם. עוד ראוי לזכור כי כבר מרגע בואם של ברנד וגרוס לאיסטנבול היו המעצמות בסוד הפרשה. ברלס פנה כבר אז לשגרירי ארצות־הברית ובריטניה בטורקיה בבקשה שהם יעכבו את החזרתם להונגריה, שכן שהיית ברנד בטורקיה לא הייתה חוקית. ראה ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 113; וכן מברק השגריר הבריטי: PRO, FO 371/42758, מברק מס' 794; וכן אב"ג, התכתבות, 5.7.44 וברלס ל'חברים' בבודפשט על העברת כל המידע לבריטים ולאמריקנים.

שיתחיל במאמצים לרכוש את תמיכת בריטניה וארצות-הברית.²⁹ בן-גוריון גם ביקש מוניה לא לספר על העניין לאיש, כמובן. ההנהלה החליטה אפוא לפעול במקביל בירושלים, בלונדון ובוושינגטון. על-אף כל הפקפוקים הוחלט לפנות לבריטים, ליצור בינתיים רושם שתשובת ההנהלה חיובית וההצעה מתגלגלת הלאה. בזמן שיושג אולי יהיה אפשר להציל יהודים. ראוי להדגיש, כי 'הפוליטיקאים' קיבלו את המלצות הדרג המבצעי – הם החליטו לשגר אישיות בכירה לאיסטנבול ולהמשיך בפעולה ליצירת רושם כי הנושא נבחן ברצינות ובדרגים הגבוהים ביותר.

מכוחה של החלטת ההנהלה ביקשו בן-גוריון ושרתוק להנעך עם הנציב-העליון לפגישה דחופה, והיא התקיימה למחרת, ב-26 במאי 1944.³⁰ בן-גוריון ושרתוק פרסו בפני הנציב את פרטי התוכנית ואת השתלשלות הארועים עד כה. הם העריכו באוזניו כי הנאצים יהיו מוכנים לקבל תמורת יהודים גם כסף שיופקד בשווייץ וכן שבויים גרמנים. עוד הם מסרו לו כי השליח, ברנד, היה חייב לחזור עם תשובה בתוך ארבע יממות החל מ-19 במאי, ואלו כבר חלפו, כמובן.

הנה כי כן, בן-גוריון ושרתוק העלו כבר בפגישתם הראשונה עם הנציב את האפשרות כי חלק מהכופר לא יהיה משאיות, שתביעת הנאצים לקבלן הייתה לא מציאותית, אלא כסף שיופקד בשווייץ. השניים לא הסתירו מן הנציב את דעתם כי כל העניין נראה דמיוני. עם-זאת הם הדגישו כי יש לעשות הכל לבדיקת הסיכויים להגשים בכל-זאת את ההצעה.

הנציב דיווח לממשלתו על הפגישה עוד באותו יום ובחר לצטט את הנקודה הזאת ממש כפי שהועלתה בפגישה: 'הסוכנות היהודית, כך הדגישו בפני, מקווה מאוד שהאופי הדמיוני של ההצעה לא יניא את המעצמות מפעולה להצלת יהודים רבים ככל האפשר. הם בהחלט מבינים את הקשיים הרבים הכרוכים בהענות להצעה, אך מבקשים כי לא יעשה דבר אשר הרושם שהוא יעורר יוביל לאסון הבלתי-נמנע'.³¹ השניים גם ביקשו מהנציב כי יותר לשרתוק לצאת לאיסטנבול בהקדם האפשרי, כדי ללמוד את ההצעה ואת רקעה באורח בלתי-אמצעי, וביקשו כי הנציב יעביר את עיקרי הדברים לממשלתו, לממשלת ארצות-הברית, לווייצמן ולגולדמן, אך ידאג כי כל העניין ישמר בסוד גמור.

הנציב דיווח כאמור מידית לממשלתו והחל לפעול לכך ששרתוק יקבל אשרת-כניסה לטורקיה. הוא גם פעל להשגת מידע נוסף על הפרשה ועל מהלכיו של בונדי גרוס, השליח השני שהתלווה לברנד ואשר פרטי שליחותו התבררו רק בהמשך. לשם כך פנה הנציב אל בריגדיר מאונסל (Maunsell), מפקד המודיעין הבריטי באזור שהיה אז בירושלים, ומאונסל הבטיח לו להפעיל את אנשיו למעקב ובדיקה.

29. אצ"מ, הנה"ס, 25.5.44. מיד אחרי הישיבה הבריק גרינבוים לסטפן ניז ולנחום גולדמן, סקר את מצבם החמור של יהודי הונגריה וקרא לעזרה – אך לא הזכיר את שליחות ברנד. ראה: אצ"מ S 53/156, 25.5.44.

30. אצ"מ, הנה"ס, 29.5.44; אצ"מ Z 4/14870, 27.6.44, דו"ח שרתוק; ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 120–121.

31. PRO, FO 371/42758, ה' מקמייקל אל מזכיר משרד המושבות, 26.5.44: מדי, סודי ביותר, מס' 683. מכותבים: השגריר באנקרה, השר התושב בקהיר. ראה שם, PRO, CAB 95/15/152; ארכיון יד ושם P 12/25, 26.5.44, מקמייקל לשטיינהרדט.

גם זה ביטוי לעובדה כי התנהל מעקב צמוד של אנשי ביון אחר התגלגלות הפרשה. עוד ראוי לציין, כי העובדה שבן-גוריון ושרתוק הם שנועדו עם הנציב נועדה להדגיש את חשיבות התוכנית בעיניה של הנהגת היישוב. באי-התעלמותם מן היסודות הדמיוניים שנכללו בהצעה, הם שמרו על אמינותם ואולי מנעו דחייה מידית של התוכנית. השניים ניסו להציג עמדה רצינית ואחראית במגעייהם עם נציגיה של המעצמה שהיא ובעלות-בריתה החזיקו בידיהן את המפתחות לעסקה.

שלושה ימים אחר-כך, ב-29 במאי, דיווח להנהלה על הפגישה עם הנציב-העליון ושרתוק סיכם את רשמיו ממנה באומרו כי הוא 'איננו יודע באיזו מידה של ריאליות התייחס הנציב להצעה, אולם הוא נהג בה כובד ראש וקיבל על עצמו להעבירה ללונדון...'. הוא גם סיפר על קשיי הבריטים במאמציהם להסדיר למענו אשרת-כניסה לטורקיה ואמר כי נשקלת אפשרות שהוא יצא לשם ללא אשרה, ואם הדבר יהיה אפשרי, הוא יצא לשם בתוך שלושה ימים. לאחר הדיווח נדונו עוד שורה של עניינים מדיניים, ובן-גוריון פתח בתורו, ואמר: 'לדעתי הענין הדחוף הוא נסיעת מר שרתוק לטורקיה. אסור להחמיץ הזדמנות כלשהי. עלינו גם לשאול את ד"ר וייצמן לתגובתו. אם יש אפשרות לצאת לטורקיה בלי ויזה – הייתי מייצע לעשות זאת'.³² גם זאת אמירה שאינה עולה בקנה אחד עם התאור על גישה של השלמה עם דברי הנציב. אף-על-פי-כן, זו הייתה אמירה שנבעה ממשאלות-לב והיא לא ביטאה אפשרות של ממש, שכן שרתוק לא היה יכול להכנס לטורקיה ללא אשרה מתאימה והטורקים התמהמהו בהנפקתה. עוד אפשר לראות כאן, כי כבר בשלב זה הצביע בן-גוריון על הצורך בשילובם של וייצמן והשלוחה בלונדון. המאמץ של התנועה הציונית להאחז בתוכנית-הכופר שהביא ברנד לא סבל אפוא מהמחלוקת המדינית שהתקיימה בין בן-גוריון לוייצמן, ובוודאי לא ממערכת יחסים עכורה בין השניים כתאורו של שגב.

במקביל המשיכו השליחים באיסטנבול לטפל בסוגיה. הם מיהרו להבריק לבן-גוריון ודרשו שהנהלה תשגר נציג בכיר לטורקיה. במברקם הם חזרו והדגישו את דריכותם באשר לתוצאות הברורים ה'קשורים בביקורו של וניה בארץ', אשר 'גרמו לכמה וכמה הסתבכויות והכנות לעניין ולשליח מצווה', ובלי לפרט מסרו גם כי הם נאבקים 'על גורלו וגורל השליחות', שהיא עניין 'איום' ו'נורא בשטניותו'.³³ היו אלה רמזים על נסיונותיהם להשיג אשרת-כניסה לשרתוק באמצעות ידידיהם בטורקיה, על מברקי ההרגעה ששלחו לבודפשט, שנועדו ליצור רושם כי ההצעה אכן נבחנת ברצינות ושרתוק אכן יבוא להפגש עם ברנד.

שרתוק ראה שיציאתו לטורקיה מתעכבת בשל הקושי להשיג אשרה, ומחשש שהנאצים יפרשו זאת כזלזול ודחייה של הצעתם, הוא הבריק לשליחים הצעה כי ברנד, שחיכה עד אז בטורקיה, ישוב לבודפשט וימסור שהנושא הובא לדרגים

32. אצ"מ, הנה"ס, 29.5.44.

33. אב"ג, התכתבות, 25.5.44, ברלס (אנקרה) אל בן-גוריון; שם, 27.5.44, 'מאיר' [המשרד הארץ-ישראלי באיסטנבול] ל'חברים' [הנהלת-הסוכנות וגורמים נוספים שהיו בסוד העניינים].

הרמים ביותר, הוא נבחן ברצינות רבה ותשובה רשמית תגיע בקרוב.³⁴ ברנד סרב: לחזור ללא הסכם וללא בונדי גרוס פרושו התאבדות. השליחים החליטו לנסות לשכנעו לקבל את הצעת שרתוק, גם משום ששרתוק לא הצליח להתגבר על הקשיים ולהגיע וגם משום שהטורקים לא התירו לברנד להשאיר. משימת השכנוע הוטלה על בדר. במהלך הנסיונות הללו התגבש רעיון חדש: לנסח מעין 'הסכמת ביניים' להצעה הנאצית, מכתב תשובה שברנד יקח עמו לבודפשט. בכך הם התכוונו להשיג יעדים אחדים: לתת בידי ברנד מסמך כלשהו אשר יחזק את אמינותו בדבריו על כך שההצעה הנאצית זוכה לבחינה רצינית; להציל אותו עצמו מפני חיסול בשל כשלונו שליחותו; להרוויח זמן, ובכך אולי להפסיק או לדחות את הגרושים שנמשכו כל אותו זמן בקצב רצחני.

הרעיון הזה, כנראה רעיונו של בדר, התקבל גם על דעתו של ברנד. שניהם ניסחו את ההסכמה כדלקמן:³⁵ 1. הגירוש יפסק מיד עבור תמורה של אלף אלפים [1,000,000] נתנים [פרנקים שווייצריים, על שמו של נתן שוואלב, נציג 'החלוץ' בשווייץ] שישולמו בכל חודש; 2. העליה לארץ של האנשים שנבחרו על ידינו תורשה עבור תמורה של ארבע מאות סטיפנים [דולרים, על שמו של סטיפן ויין] עבור כל טנספורט של אלף נפשות [400 דולר לעולה]; 3. היציאה לעבר הים, למחנות זמניים בארצות נייטרליות (כמו ספרד), תורשה עבור תמורה של אלף אלפים סטיפנים עבור טרנספורט של עשרת אלפי נפשות; 4. תורשה אספקה של מזון, הלבשה, הנעלה, ורפואות למחנות ולגטאות. תמורת כל רכבת עם סחורות שתועבר למחנות ולגטאות, יקבל השותף רכבת אחת; 5. עד להחלטה והסכם סופי בנקודה 2 של פרטיכל זה יהיה מר יואל ברנד מיופה כוח בשם מולדת [היישוב] לפעול ולהכנס להתחייבויות ברוח של פרטיכל זה.³⁶

ההסכמה נחתמה ב-29 במאי ולמחרת בלילה נשלחה לד"ר קסטנר בבודפשט באמצעות בלדר. במכתב לוואי הובהר, כי נציגי הסוכנות היהודית מייפים את כוחו של ברנד להודיע לממונים עליו שהם מסכימים עקרונית להצעה והם נכונים לשאת ולתת עם נציגיהם של בעלי ההצעה. האם ההצעה הועברה לאישורה של ההנהלה בירושלים קודם שנשלחה לבודפשט? בתיעוד שראינו לא מצאנו אישור לכך. היא לבטח נשלחה לירושלים במועד זה או אחר.³⁷

34. אבריאל, פתחו שערים, עמ' 144; בדר, שליחויות עצובות, עמ' 102-104; רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 54; ראה שם, עמ' 57 על השתדלות השליחים להשיג אשרת-כניסה לשרתוק.

35. רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 53-54; אבריאל, פתחו שערים, עמ' 144.

36. אצ"מ S 26/1251, 29.5.44; על שיגור ההסכם: אב"ג, התכתבות, 5.7.44, ברלס ל'חברים' בבודפשט; בדר, שליחויות עצובות, עמ' 104-105; ברנד, בשליחות נידונים למוות, עמ' 124-125; אבריאל, פתחו שערים, עמ' 144-145; בדר לפומרנץ, ארכיון מורשת D 1/1720, 10.6.44, על-פי באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כ"ו (תשל"ט), עמ' 38.

37. אילון מציין בשעת אפס, עמ' 131-132, כי מברק כזה הגיע מברלס ['שטיינר'] אל שרתוק והוא אף ניסה להביאו לבן-גוריון. על המשך הערכות השליחים למקרה שההצעה תתקבל, ראה אצ"מ, הנה"ס, 4.6.44. על שיגור התוכנית ארצה בשלב כלשהו ראה ברלס, הערה קודמת.

במהלך הזה היה דמיון רב והעזה גדולה, שכן לא היה בידי השליחים כל ביטחון כי יהיה אפשר להשיג את הסכמת המעצמות לעניין וגם לא היה כיסוי כלשהו לכספי הכופר העצומים שהם התחייבו לשלם. גם ראוי לשים לב לכך שדובר על חילוף יהודים אל ארצות שונות, לאו דווקא ארץ-ישראל, ועל מפעל סיוע מקיף לשארית שנותרה לפלטה בשטחי הכיבוש. כל אלה לא היו גילויים של 'פלשתינוצנטריות' רחמנא ליצלן.

כאמור, אישורי השהייה של ברנד וגרוס בטורקיה היו מפוקפקים ובעייתיים מלכתחילה והטורקים הודיעו על החלטתם לגרש אותם להונגריה. כלל לא ברור מי היו הגורמים שחוללו את השינוי בהחלטת הטורקים: הבריטים, הגרמנים? או מחשבה שנייה של הטורקים בעצמם? גם כלל לא ברור מי העלה את האפשרות שברנד וגרוס יוכלו לבחור בין הונגריה או סוריה. כך או כך, ברור שניתנה ארכה בטרם-גרוש, ברור שהייתה התלבטות וברור שהגרסאות שנמסרו לימים על סוגיה זו שיבשו עוד יותר את התמונה. ברנד התלבט אפוא וגם בקרב השליחים לא הייתה אחידות-דעות. העניין הסתבך עוד יותר משעה שגם שרתוק הבריק לשליחים הנחיה מפורשת להמשיך ולהחזיק בברנד בטורקיה ולמנוע את בואו ארצה. הוא נימק זאת בחשש שהבריטים עלולים לעצור את ברנד בתור אזרח של ארץ אויב, בתואנה כי בשובו להונגריה הוא עלול למסור מידע מסווג לאויב. שרתוק חשש כי מעצר ברנד ימנע ממנו לחזור להונגריה ובכך יכשיל את שליחותו.³⁸

על-אף ההמלצה-הנחיה של שרתוק ושל שליחים אחרים החליט ברנד לצאת לארץ ולא להונגריה. הוא חשש שמא יפגע גרושו להונגריה בדימוי בדבר היהדות העולמית הכל-יכולה שאייכמן רקם בשיחות עמו ובכך יסתם הגולל על שארית היהודים שנותרו לפלטה באירופה. החלטתו נפלה על מצע נוח משהוזמנו שינד ואבריאל אל ויטול וגיבסון ואלה מסרו להם שהם נכונים לאפשר לברנד לנסוע לירושלים ולהפגש עם ראשי היישוב. אחר-כך, כך הם הבטיחו, יוכל ברנד לשוב לטורקיה ומשם להונגריה. ברלס, אבריאל, שינד, בדר ואחרים חששו כי הבריטים טומנים להם מלכודת: ברנד יעצר, השליחות תוכשל והבריטים יוכלו לנשום לרווחה, שכן תתפוגג אימתם מן המיליון שיציף את ארץ-ישראל, או את מדינות המערב. כדי להמנע מפילה למלכודת – ממעצר או מעיכוב בטענה שברנד ראה בדרך מתקני צבא סודיים או שנודעו לו סודות אחרים – הציעו השליחים לבריטים כי ברנד יפגש עם שרתוק בעיר חלב אשר על גבול סוריה-טורקיה. לאחר שהבריטים בדקו את ההצעה, הם

38. אצ"מ Z 4/14870, 27.6.44, דו"ח שרתוק. לברנד ולגרוס לא היו אשרות-כניסה. פקידים טורקים הסכימו להכניס אותם תמורת שוחד והבטחה שהאשרות ורשיונות השהייה יוסדרו על-ידי מחמט ביי, יו"ר 'אנטאליה', חברה הונגרית שהייתה מסווה לפעולות הביון ההונגרי באיסטנבול. לפי באואר, 'שליחותו של ברנד' (לעיל, הערה 16), עמ' 186.

הודיעו על הסכמתם ואישור דומה קיבל שרתוק גם מהמזכיר של ממשלת המנדט בירושלים ומראש שרותי המודיעין הצבאי בארץ ישראל.³⁹

בישיבת ההנהלה שהתקיימה ב־4 ביוני 1944 דיווח שרתוק על הקושי להשיג אשרת־כניסה לטורקיה ועל כך שהזהירו אותו במפורש לא לבוא לשם בלי אשרה. הוא הגדיר את מאמצייה של ממשלת המנדט לאפשר את נסיעתו כמאמצים יוצאים מן הכלל, וציין כי גם הקונסול הטורקי בירושלים ניסה את כוחו – אך אלה אף אלה הסתיימו בלא־כלום. שרתוק הסביר עוד כי לרגע מסוים השתרר חוסר בהירות – כנראה עקב הידיעות על החלטת הטורקים לגרש את ברנד וגרוס – ובירושלים חשבו כי ברנד חוזר להונגריה. לבסוף התברר כי לא הבינו כהלכה וברנד עומד להגיע ארצה. שרתוק לא ידע לומר לחברי ההנהלה אם הובטחה שיבתו של ברנד לטורקיה והביע חשש שלא יתירו לברנד לחזור, אם הוא אכן יגיע לארץ. שרתוק גם מסר לעמיתיו את המידע הטרי ביותר – האפשרות החדשה לפגישה בחלב והידיעה כי ברנד עתיד לצאת לשם למחרת.⁴⁰

ואכן, ברנד יצא ברכבת לחלב בלויית אהוד אבריאלי. שעות אחדות לפני הנסיעה התעורר מחדש החשש מפני משחק כפול של הבריטים, שמא מאחורי ארשת ההסכמה שלהם לפגישה בחלב מסתתרת כוונה ללכוד את ברנד ולהמית את השליחות בעודה באיבה. בדרך גברו החששות הללו, ואפילו האווירה בביקורת הדרכונים ביציאה מטורקיה עוררה חשד כי 'מחכים' לברנד.⁴¹

באותו יום יצא שרתוק לפגישה בחלב. הוא היה מצויד בהבטחות טריות מהנציב־העליון ומראש שרותי המודיעין הבריטיים באזור, הבריגדיר מאונסל, שיותר לו להפגש עם ברנד. יחד עמו יצאה לפגישה בחלב 'נבחרת' של נציגי המוסדות והגופים שעסקו בפעולות חשאיות: שאול מאירוב (אביגור), ראש המוסד לעלייה ב', ראובן זסלני (שילוח), איש המחלקה המדינית שהיה אחראי על הקשרים החשאיים עם הבריטים, וכן צבי יחיאלי, אשר ריכז אז בין השאר את ההכנות לפעולת הצנחנים

39. על ההתלבטות של ברנד עצמו ראה גרסאות שונות בזכרונות ובעדויות שמסר, פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 356. על הנסיונות להמנע ממלכודת והחשש ממנה, למרות ההבטחות ראה בדר, שליחויות עצובות, עמ' 105; מכתבי בדר לפומרנץ ב־27.5.44 וב־10.6.44, לפי באואר, 'שליחותו של ברנד', עמ' 38–39; אבריאלי, פתחו שערים, עמ' 145; עדות אבריאלי ובדר במשפט קסטנר, אצל רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 62–64 וכן עמ' 55. הוא סיפר שם על נסיונו להשיג ערבות נוספת לשובו של ברנד מהנספח הצבאי האמריקני באיסטנבול שנתן לו מכתב המלצה אל השלטונות הצבאיים בחלב. על חישוביו של המודיעין הבריטי ראה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל ברנד', עמ' 81.

40. אצ"מ, הנה"ס, 4.6.44.

41. ברנד, בשליחות נידונים למוות, 130–132; בדר, שליחויות עצובות, עמ' 105; רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 58; אבריאלי, פתחו שערים, עמ' 145.

שהייתה קשורה הדוקות למתרחש בהונגריה.⁴² למותר לציין כי שרתוק לא היה חוזר ובודק את כוונות הבריטים ונבחרת שכזאת לא הייתה יוצאת, אילו התכוונה הנהגת היישוב 'למרוח' את הנושא.

המשלחת הקדימה את ברנד ואבריאל והמתינה שם לבואם של השניים. ברנד אכן הגיע לחלב, אך עם הגיעו לשם עצרו אותו אנשי שירותי המודיעין הבריטיים. ראובן זסלני ניסה לאתר את האחראים למעצרו של ברנד באמצעות ידידיו משרותי המודיעין ולהסדיר בכל זאת את הפגישה. שרתוק נאלץ להמתין שלושה ימים, עד 10 ביוני, ורק אז הגיעה הוראה ממשדד החוץ הבריטי שהתירה לו להפגש עם ברנד. עיכוב הפגישה בעקבות המעצר ומה שהתרחש אחר כך הוכיחו כי שרותי המודיעין הבריטיים הצליחו בסופו של דבר לטמון מלכודת לשליחים ולהנהלת הסוכנות. אלה אף אלה לא הוציאו תסריט שכזה מכלל אפשרות, אולם הם האמינו, על אף החשדות, כי הבריטים בכל זאת יעמדו בדיבורם.⁴³ שוב, כל זה מפגין את צמידות המעקב אחר פעולות ברנד ואנשי היישוב בפרשה זו. אפשר לראות עד כמה חששו הבריטים מפני כוונותיהם הרציניות של היהודים לחלץ מאות אלפי פליטים ולעשותם 'אבן ריחיים' על צווארן של המעצמות. אילו היה כאן קשר, כרמיזת שגב, לא היה צורך במעקב, לא היה מקום לדאגה בריטית – ומי זולת שרותי המודיעין הבריטיים היה יודע על קשר שכזה?

לפני שנמשיך בתאור הפגישה שהתקיימה בחלב, נתעכב מעט כדי לבחון את תגובת המעצמות. גם בפרשה זו, כמו בשתי תוכניות הכופר הקודמות, הנהגת היישוב לא פעלה לבדה בזירה. כבר בסוף מאי החלו רשויות הממשל בלונדון לדון במשמעויותיה של ההצעה מבחינת בריטניה, מבחינת שאר המעצמות, ומבחינת ניהול המלחמה. התגובה הטיפוסית הציגה את ההצעה כ'דמיונית', 'תחבולה במסגרת הלוחמה הפוליטית של הגרמנים'. נטען כי אין שום אפשרות כמעט להעביר מיליון יהודים ממזרח אירופה לספרד ולפורטוגל דרך צרפת, בלי שהדבר יפריע לניהול המלחמה בחזית המערבית. מבקרי התוכנית גם טענו כי הגשמתה תכביד על יחסיה של בריטניה עם שתי ארצות היעד ותשבש את מצב האספקה בספרד ובפורטוגל. העברת הפליטים והאספקה דרך הים התיכון והאוקיינוס האטלנטי תחייב הקצאת אוניות שיגרעו מצי המלחמה. עוד הוערך שהתוכנית תסב נזק ליחסי בריטניה עם הערבים, במזרח התיכון יוצר מוקד מתיחות נוסף ובריטניה תאלץ לרתק דיוויזיות לאזורים אלו במקום להטילן למלחמה. כן הוטל ספק באפשרות להקצות את כמות המשאיות שנגקבה בהצעה, בלי שהדבר יפגע באופן חמור ביותר בצורכי ההובלה של המערב במלחמה. המסתייגים גם הצביעו על החשש מתקדים של כניעה לתביעות סחטניות של האויב, שאחריהן יבואו דרישות נוספות של פולנים, צרפתים, הולנדים ואחרים. ההמלצות שנגזרו מהערכות אלו היו להתחמק מהעניין ולא להסכים לדון

42. אצ"מ, הנה"ס, 14.6.44: ברנד, שם, עמ' 129-131: אבריאל, שם, עמ' 146-147: רוזנפלד, שם, עמ' 55-65: בדר, שם.

43. אצ"מ, שם: אבריאל, שם: בדר, שם.

בהצעה. ממילא נעשה כבר מה שאפשר לעשות להצלת היהודים, כך נטען בלונדון.⁴⁴ עיקרה של דעה זו התקבל על דעתה של 'הוועדה הממשלתית לפליטים', אשר כונסה לפגישה דחופה ב־31 במאי. בישיבה השתתפו גם שר החוץ אידן (בחלק ניכר של הישיבה), שר המושבות סטנלי והשר ללוחמה כלכלית, הלורד סלבורן (Selborne). כן השתתפו בישיבה גם תת שר החוץ ג'ורג' הול (Hall) וראש מחלקת הפליטים במשרד החוץ אלק רנדל (Randall). הוועדה החליטה להמנע מדיון בהצעה הגרמנית, ש'איננה אלא צורה נוספת ומתוחכמת של לוחמה נגד בעלות-הברית, ובטיעוניה להנמקת החלטתה נמסר עוד כי הענות להצעה עלולה לגרור הצעה נוספת אשר 'תעמיס על בריטניה מספר יהודים גדול עוד יותר'. נקודה נוספת שהועלתה בישיבה הייתה התנגדות לפינוי המוני של יהודים דרך טורקיה, העלול לגרור לחץ להגדיל את מכסות ההגירה 'בתקופה קריטית במיוחד'. עוד נאמר כי בריטניה לא תוכל לשנות את מכסות ההגירה אליה אם לאחר זמן לא יוכלו ספרד ופורטוגל להחזיק יהודים רבים כל כך.

למחרת הובאו מסקנות אלו לקבינט המלחמה, בנוכחות צ'רצ'יל, והוא אישר אותן. אנו רואים אפוא כי ימים אחדים לאחר שההצעה שהביא עמו ברנד הגיעה ללונדון, היא נדונה בדרגים הגבוהים ביותר – ונדחתה. גם סעיף שהוסיפו חברי הקבינט לא הקהה למעשה את עצם הדחייה: 'ממשלת בריטניה תעשה כל מה שביכולתה', כך הוחלט, 'כדי לדאוג לקבוצות קטנות של יהודים אשר גרמניה תהיה נכונה לשחרר, אם הדבר לא יפגע בהכנות הצבאיות'. הגרמנים לא היו יכולים לבחור עיתוי גרוע יותר לעסקה, אם אומנם הייתה להם איזושהי כוונה אמיתית להגשים אותה; שכן מגעים אלו התקיימו שבוע־שבועיים לפני פלישת בעלות-הברית לנורמנדיה ובעיצומה של מתקפת האכיב הגדולה של הסובייטים. זה הרקע לאזפור בהחלטתו של קבינט המלחמה על הפגיעה האפשרית בהכנות הצבאיות. אילו דלף משהו לגרמנים על הפלישה הצפויה – ואנו רק מעלים אפשרות כזו – או אילו רצו להקשות על הסובייטים בתנופה שצברו, היה זה עיתוי מצוין מבחינתם של הנאצים.⁴⁵ התפתחויות אלו זורות אור על ארועי איסטנבול, אנקרה, חלב וירושלים ואולי הן מסבירות מדוע הן הדרג המדיני והן הדרג המודיעיני של הבריטים הולילו שולל את הנהגת היישוב ואת השליחים. הם אמרו להם כי הנושא נדון בכובד ראש, בשעה שהיה ברור להם כי אין סיכויים רבים להגשים אותה.

כמו בשתי פרשות הכופר הקודמות, גם כאן הפעילה הנהלת היישוב את שלוחותיה בלונדון ובארצות-הברית. בהגיע המידע ללונדון החלה הפעולה הדיפלומטית, וב־7 ביולי נועד וייצמן עם אידן. הוא ביקש מהשר לא לדחות את ההצעה על הסף ולאפשר לשרתוק לבוא מיד ללונדון. וייצמן הבטיח לאידן שכל מעשיה של הסוכנות-היהודית

44. PRO, FO 371/42758/W8626, 27.5.44; וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 206-207.

45. PRO, War CAB No. 71, 1.6.44, Conclusion No. 3; PRO, CAB 95/15, 31.5.44; מ' גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, עמ' 199; וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 207-208. על הרגישות בנושא הסובייטי ערב פתיחתה של החזית השנייה: וסרשטיין, שם, עמ' 210-211, 213-214. לדעתו של המחבר זה היה השיקול הראשי שהשפיע על טיפולם של הבריטים בעניין.

בעניין זה יֵעָשׂוּ בידיעת ממשלת בריטניה ובהסכמתה, ואילו אידן הבטיח לווייצמן כי 'הדלת תִּשָּׂאָר פתוחה', ביטוי שגור בדיונים על התוכנית. אולי הוא אמר זאת גם משום ששיער כי האמריקנים יתייחסו להצעה ברצינות.⁴⁶

היה זה כבר ארבעה ימים אחרי שאושר שיגורו של מברק לשגריר בריטניה בארצות-הברית, לורד הליפקס, ובו מידע על תוכנית ברנד ועל הסתייגותיו של קבינט המלחמה הבריטי ממנה. לורד הליפקס, מסר אישית את תוכן המברק לאדוארד סטטיניוס (Stettinius), שר החוץ האמריקני בפועל. במברק נמסר כי בריטניה לא תִּפְנֵס למשאומתן כלשהו על יסוד הצעה שהיא 'עסקה מפלצתית ... [ו]חלק מהמערכה הכוללת ...'. הליפקס המליץ לאמריקנים לא להשיב לשרתוק תשובה מוגדרת לפני שיתברר הקו שינקטו בעלות-הברית ולהזהירו מפני משאומתן עצמאי עם האויב. הוא הבטיח, ברוח ההחלטות של קבינט המלחמה, כי ממשלת בריטניה לא 'תסגור את הדלת' בפני כל הצעה כנה להצלה.⁴⁷

כזכור היו האמריקנים בסוד התוכנית מִיָּד בהגיע ברנד לאיסטנבול. ברלס העביר ללא דיחוי את עיקרי התוכנית לשגריר ארצות-הברית בטורקיה, שטיינהרדט, ואף ביקש ממנו לסייע בהעברת המידע לירושלים. זה אכן נעשה לבקשה והנחה את הקונסול האמריקני בירושלים פינקרטון (Pinkerton) לעשות זאת. הוא עצמו העביר את המידע לוויינגטון. מִיָּד בהגיע המידע החלו שם הדיונים על גיבוש העמדה האמריקנית. ד"ר גולדמן, שקיבל גם הוא את המידע, החל לפעול ברוח ההחלטות של ההנהלה בירושלים והשתדל לשכנע את המעצמות להשיב תשובה שתעורר אצל הגרמנים רושם שהצעתם נבחנת ברצינות גמורה. הוא נקט שורה של מהלכים ואף נפגש עם סטטיניוס. בצד האמריקני מילא תפקיד מרכזי ג'ון פֶּהֶלֶה (Pehle), יושב-ראש 'הוועד לפליטי מלחמה' – גוף מיוחד לבחינת אפשרויות להצלה שהנשיא רוזוולט הקים בראשית 1944. פֶּהֶלֶה נועד עם רוזוולט ושכנע אותו להסכים למהלך שיצור מראית-עין של התקדמות לקראת משאומתן, ולו כדי להרוויח זמן.

מכאן החלו להתגלגל שורה של פעולות אשר סתרו זו את זו: מצד אחד טופח רושם בדבר אפשרות פתיחתו של משאומתן, מצד שני שמטו כל בסיס מתחתיו. וכך, הנשיא הסכים לשגר בדחיפות לאיסטנבול את אֵיֶרָה הירשמן (Hirshman), איש 'הוועד לפליטי מלחמה', כדי שיפגש עם ברנד בתור נציג הוועד ובכך יהיה משום רמז לגרמנים שהאפשרות לפתיחת משאומתן אכן קיימת. עם-זאת הובהר להירשמן כי עליו להדגיש שהוא איננו מוסמך לנהל משאומתן שכזה. לפני בואו של הירשמן לאיסטנבול הוברקו ב-10 ביוני הנחיות לשגריר שטיינהרדט 'כי יש לעשות כל מאמץ לשכנע את הגרמנים שממשלה זו [ממשלת ארצות-הברית] מודאגת למדי לנוכח

46. סיכום דברי פומרנץ בהנהלת-הסוכנות ב-25.5.44 הועבר אל וייצמן באמצעות רנדל. ראה רנדל לווייצמן, 5.6.44, וכן ראה ג'ורג' הול לווייצמן באותו יום; וייצמן לאידן ב-6.6.44, כולם בארכיון וייצמן; בן-גוריון בהנהלת-הסוכנות ב-4.6.44, אצ"מ; הול לווייצמן ב-5.6.44, ראה גם: קדם (לעיל, הערה 16); וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 209; כאוּאָר, 'שליחותו של ברנד', עמ' 43.

47. הליפקס למשרד החוץ בוויינגטון ב-5.6.44, ארכיון יד ושם P 12/25; וכן שרתוק להנהלת-הסוכנות מפי הירשמן, אחרי פגישתם בקהיר ב-24.6.44, אצ"מ, הנה"ס; והירשמן, מספרומה עד הנה, עמ' 185.

הבעיה ונכונה לבחון הצעות אמיתיות להצלת יהודים...'. עם זאת נאמר לשטיינהרדט כי אל לו לקבל את הצעותיו של ברנד 'אלא לאחר התייעצות עם ממשלות בריטניה וברית המועצות כאחד'.

מגמות סותרות אלו השתקפו גם באופן העברתו של המידע לידיעת הסובייטים. מחד גיסא הורה הממשל האמריקני לשגרירו בברית המועצות לדווח לסובייטים על ההצעה ועל עמדת ארצות הברית בנושא. מאידך גיסא הורו לו להדגיש כי עדיין לא נפל דבר וכל פעולה בנושא תִּנְקֵט רק לאחר התייעצות ומתוך הסכמה של שלוש המעצמות. עיקריה של העמדה הזאת הוברקו ב־19 ביוני גם ללונדון: אין לדחות את ההצעה לחלוטין ויתכן שהיא מבשרת התקמותן של הצעות אחרות, סבירות יותר. מאחר שעצם המשאומתן עשוי לעכב את ההשמדה, ארצות הברית מוכנה להבהיר לגרמנים כי בעלות הברית יעניקו מקלט זמני לכל יהודי שישוחרר.⁴⁸

הנה כי כן, בתוך ימים אחדים לאחר בואו של ברנד לאיסטנבול שותפה גם ארצות הברית בסוד התוכנית. אם אפשר לדרג את שתי מעצמות המערב על פי נכונותן לשתף פעולה עם הנהגת היישוב, ולו כדי להרוויח זמן, הרי על פני השטח ארצות הברית הייתה נוחה לכך יותר מבריטניה. עם זאת יש לזכור כי ארצות הברית הודיעה מִיד לברית המועצות על התוכנית ואין להוציא מכלל אפשרות שהיא ידעה כי בכך נסתם הגולל על ההצעה.⁴⁹

יתכן כי עמדה זו של ארצות הברית, שהסתמנה כבר קודם לכן, היא שריככה את עמדתה של בריטניה וגרמה לה להתיר בסופו של דבר לשרתוק להפגש עם ברנד, ש'נעלם' בחלב. בריטניה לא חזרה בה מעמדתה שיש לפסול את תוכנית הכופר המוצעת, אך היא חשה כנראה בהלכי הרוח אשר שררו בארצות הברית ערב הבחירות. הבריטים הבינו כי לא ראוי להם באותה עת להתייצב לבדם, בחזית של סרוב, למול תוכנית שתקרוס, קרוב לוודאי, מסיבות רבות ומגוונות ולא דווקא בשל התנגדותם. על כן הם הגמישו משהו את מדיניותם וכיכרו לעמוד בינתיים בחזית אחת עם ארצות הברית.⁵⁰

עתה נשוב לפגישה שהתקיימה בחלב. כזכור, יצאה לשם 'נבחרת' של מוסדות היישוב שעסקו בפעולות חשאיות. מבנה זה של המשלחת לימד גם הוא על החשיבות שיוחסה לפגישה עם ברנד. ההרכב – נציגות מדינית בכירה ודרג מקצועי בכיר

48. גילברט, אושוויץ ובעלות הברית, עמ' 205–206; פורת, הנהגה כמלכוד, עמ' 359; וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 207–214; באואר, 'שליחותו של ברנד', עמ' 44; מורס, והעולם שתק, עמ' 284; הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 84–85; בדר, שליחויות עצובות, עמ' 103; ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 116–117, 120.

49. ארצות הברית מסרה לסובייטים את פְּרֵטִי ההצעה ימים ספורים לפני שהבריטים הורו לשגרירם במוסקווה, קלרק קֵר (Kerr), לעשות זאת. מ' גילברט, שם; ד' פורת, שם.

50. על התייעצויות שהתקיימו בין בריטניה לארצות הברית בשאלת חלב ראה: אצ"מ, הנה"ס, 14.6.44. השווה: גילברט, שם, עמ' 204, 206–207, 256.

מאוד, שהתמחה בהעלאת רעיונות ודרכי פעולה בלתי־שגרתיים – נועד לבחון מידית ובמקום את המידע החדש ואת הדרכים האפשריות להתמודד אתו.⁵¹ ב־11 ביוני, לאחר שני ימי המתנה, נפגש שרתוק עם ברנד. בפגישה נכח קצין בריטי והיא נמשכה כשש שעות. אחר־כך התקיימו עוד שיחות בהרכבים שונים ובסך־הכל נמשכו הפגישות כ־18 שעות. בפגישות הללו נסקרו בהרחבה שלבי המשא־ומתן מרגע הקמת הקשר עם הנאצים ועד יציאת ברנד לאיסטנבול, תואר המצב של יהדות הונגריה והוצגו תוכניות ואפשרויות להגן על היהודים שם. חלקו של בונדי גרוס, השליח השני, היה הסוגיה העיקרית והחידוש המהותי מבחינת שרתוק. לאחר סדרת השיחות עם ברנד, חזרו שרתוק ומלווייו ארצה ופרטי השיחה הועברו אל בן־גוריון ושאר חברי ההנהלה באמצעות הפרוטוקול שנרשם בשיחות. הם גם קיבלו דיווח בפגישה מחוץ למניין שקיימה ההנהלה בביתו של בן־גוריון ב־14 ביוני.⁵²

מתוך המידע שהגיע עד אותו שלב הצטיירה תמונה מורכבת הרבה יותר מכפי ששיערו תחילה – אך עדיין לא מדויקת ובוודאי לא מלאה, וכאן לא נוכל להרחיב בכך. לראשונה נלמד סבך הרשויות הנאציות וההונגריות וחשוב יותר – לראשונה החלו להתברר פרטי השליחות של בונדי גרוס. ברנד סיפר כי בתחילה הוא לא ידע מה בדיוק הוטל על גרוס, אך סימנים שונים הביאו אותו לחוש שהוטל עליו דבר־מה מעבר למשימת הליווי. המשימה העלומה התבררה בהדרגה, ולדעת ברנד הוטל על גרוס להקים 'קשר בין מוסדות אנגליים ואמריקניים לבין מוסדות גרמניים מסוימים בענייני תנאי שלום'. לפי סברה זו, הסביר ברנד, העניין היהודי ושליחותו של ברנד היו רק מסווה לשליחותו של בונדי גרוס ואמצעי לגרום לכך שיפתח משא־ומתן עם המערב. ההצעה לשחרר יהודים נועדה להוכיח לממשלות של בעלות־הברית כי חוגים מסוימים בגרמניה נכונים לשנות כיוון, גם בנושא היהודי – אך בעיקר באשר למלחמה בין גרמניה הנאצית למעצמות המערב.⁵³

שרתוק תחקר בקפידה את ברנד בשיחות שקיימו בחֶלֶב וכך עשו גם 'המקצוענים' שהשתתפו בחלק מן השיחות. בין השאר נשאל ברנד אם לדעתו הגרמנים מתייחסים

51. אבריאל, פתחו שערים, עמ' 147; רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 360; ח' אשד, מוסד של איש אחד: ראובן שילוח, אבי המודיעין הישראלי, תל־אביב 1988, עמ' 92.
52. ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 121–123; ברנד בעדותו במשפט קסטנר, רוזנפלד, שם, עמ' 65; אבריאל, שם, עמ' 147; אצ"מ, הנה"ס, 14.6.44; אב"ג, תכ"כ, 11.6.44, תזכיר על שיחת ברנד–שרתוק בחֶלֶב ב־11.6.44. התזכיר מצוי גם באצ"מ S 26/1251.
53. בקבוצה הגרמנית נכללו ראש ה'אבוהר' בבודפשט, ד"ר יוסף שמידט (Schmidt), יו"י ויניגר וד"ר רודולף סְדֶלְצֶ'ק (Sedlacek). על הקשרים עם קבוצה זו ועל חיסולם ראה באואר, 'שליחותו של ברנד' (לעיל, הערה 16), עמ' 151–153; ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של ברנד' (לעיל, הערה 16), עמ' 87–88. חשוב מאוד לציין כי התמונה שהציג ברנד בחֶלֶב ואשר הוצגה אחר־כך עם תוספות מסוימות, פועל יוצר מדיווחים אחרים שהגיעו ארצה, לא הייתה מלאה, ולא הציגה את כל הכוחות שפעלו בקרב הנאצים ובהונגריה. ממילא לא שמעו ולא ידעו על כל הגופים ועל האנשים שפעלו. עם־זאת, להבנת המורכבות די היה בנתונים שהועמדו בפני ההנהגה. על הפגישה בחֶלֶב: אב"ג, תכ"כ, 11.6.44; תזכיר על השיחה: אצ"מ, הנה"ס, 14.6.44.

ברצינות לתוכנית הכופר. הוא השיב כי הוא אינו בטוח לחלוטין, אך הוא משער שהסחורות אכן נחוצות להם: להערכתו יתכן כי חברת אייכמן, בחלקה או ברובה, מנסה להשיג לעצמה 'אליבי' לתקופה שלאחר המלחמה, ובשלב זה אולי יש כוונה גם להוסיף נקודות זכות לגרמניה כולה. הארץ־ישראלים שאלו את ברנד להערכתו על הצפוי בשלושה מקרים: חזרתו להונגריה עם תשובה חיובית, חזרתו עם תשובה שלילית או לחילופין – אי־חזרתו להונגריה. ברנד השיב – וזו תשובה משמעותית לעניינו של שגב – כי לאחר שהתברר לו הפן המדיני של התוכנית, כלומר חלקו של בונדי בשליחות, הוא כבר אינו מאמין שחזרתו להונגריה עם תשובה חיובית תביא הצלה ליהודים. ללמדך כי ברנד עצמו פקפק כבר בשלב הזה בסיכויי הגשמתה של התוכנית לאחר שהתברר לו מה הביא גרוס באמתחתו. עוד השיב ברנד: אם הוא יחזור עם תשובה שלילית – יתחילו מִיד בהשמדה כללית. אם לא יחזור כלל – ישמידו מִיד את כל חבריו ואת מרבית בני־משפחתו. את המעטים שיתירו ממשפחתו יחזיקו בתור בני־ערובה ובתור סמל ל'קרבות של ברנד המנוול אשר הפקיר אותם וברמאות הצליח להציל את נפשו'. אין ספק, אמר עוד, כי 'תתחיל מיד השמדה רבתי של יהדות הבלקן'.

ברנד השיב בחיוב על השאלה אם אפשר להניח כי קבוצתו של אייכמן יכולה להגשים תוכנית הגירה גדולה שכזאת בלי הסכמת המוסדות הגבוהים ביותר בגרמניה. עם־זאת, אמר ברנד, יש להניח כי הם יזדקקו לאישורו של הימלר ואולי לאישורו של היטלר עצמו. ברנד גם נשאל על האפשרות שיועברו כספים במקום סחורות. הוא ציין כי הועלתה אפשרות כזאת וגם ננקבו סוגי מטבע שונים. כן נשאל על טיבם של היהודים שהנאצים יהיו מוכנים לשחרר, והשיב כי הוא הדגיש לאייכמן כי הוא אינו יכול לפסוק בסוגיה שכזאת והוא איננו מוכן להפקיר שום קבוצה של יהודים – היהודים מעוניינים לקבל את כולם, אמר ברנד לאייכמן.⁵⁴

שאלה אחרת שהעסיקה את שרתוק ועמיתיו הייתה כיצד אפשר לטפח אצל הנאצים רושם שהצעתם נשקלת ברצינות. השאלה הוצגה לברנד, וכחלק ממנה הוא נשאל, כזכור, מה יקרה אם הוא לא ישוב להונגריה. אחר־כך שאלו אותו גם להערכתו על תגובת הגרמנים, אם בעלות־הברית יפנו אל גרמניה וידרשו לשחרר את היהודים. ברנד השיב כי פנייה כזאת יכולה להועיל. הוא גם ביקש שישלחו לעתים מברק לאשתו בבודפשט כדי להראות שהמשא־ומתן נמשך. ברנד אמר לארץ־ישראלים כי אם הוא ישוב ועמו תשובה חיובית־משהו גם באשר לנושאי שליחותו של בונדי גרוס, תוכיח התשובה הזאת שיש להתייחס ברצינות לדבריו־שלו וקבוצת אייכמן תִּאָחז בכך.

למחרת שיחתו של ברנד עם שרתוק בחלב, בסתירה לכל ההבטחות שניתנו

54. אב"ג, תכ"כ, שם; אצ"מ, הנה"ס, שם. על שלבי המשא־ומתן בהונגריה ראה בהרחבה: באואר, 'שליחותו של ברנד', עמ' 23–33, 157–158; ברנד, כשליחות נידונים למוות, עמ' 98. ראה שם במפורט על כל שלבי המשא־ומתן עם אייכמן ועוזריו. על מידת המהימנות של ברנד כעד ראה באואר, 'שליחותו של ברנד'. ראה גם דו"ח קסטנר, עמ' 86.

לשליחים באיסטנבול, העבירו הבריטים את ברנד לקהיר בעל־כורחו. שרתוק חזר ארצה.⁵⁵

מִיד עם שובו של שרתוק מחלב כונסה הישיבה המיוחדת השנייה של ההנהלה על הנושא בביתו של בן־גוריון בתל־אביב. בן־גוריון ניהל אותה והעביר ישירות לשרתוק את רשות הדיבור. שרתוק חזר בהרחבה על מה שלמד מברנד בחלב, והדגיש את העיקר: 'העניין מורכב ומסובך יותר מכפי שתארנו. הוא הסתבך עוד יותר על־ידי התערבות השלטונות'. הוא מסר כי לפי התרשמותו, ההצעה לשחרר יהודים אינה אלא 'קצה חבל' שהשליכו אנשי הגסטפו כדי שתוסדר להם פגישה עם הבריטים והאמריקנים לדיון על 'עניינים אחרים לגמרי' – על ניסיון להגיע להסכם שלום נפרד עם המערב. 'אין ספק' קבע שרתוק, 'ש'הנלווה לברנד [בונדי גרוס] מסר לאנגלים את כל פרשת השליחות'.⁵⁶

בסוף הדיווח המליץ שרתוק על קו פעולה: למנוע מהבריטים כל דרך לטעון כי העיקר בהצעת אייכמן הוא 'משא ומתן על שלום נפרד עם הנאצים' ולא לתת להם להתחמק בדרך זו מההצעה שהביא ברנד; להדגיש בפניהם כי יש 'אפשרות להציל יהודים וגם לדחות את הגרושים, מבלי להתחייב'; וכן – לנסות להרחיב את מגוון הגורמים המוכנים לתת חסותם ל'רכישת היהודים'. ניסיון כזה הציע שרתוק לעשות באמצעות פנייה אל יושב־ראש 'הוועדה הבין־ממשלתית לפליטים', הרברט אמרסון, אשר יודיע כי הוא וחבר עוזריו מוכנים לקחת חלק במשא־ומתן ולהיעד עם הגרמנים בארץ נייטרלית.⁵⁷ עוד המליץ שרתוק לעשות הכל לשם החזרתו של ברנד להונגריה; לדווח לנציב־העליון על התרחשויות חלב ולצאת לקהיר ומשם ללונדון, כדי לנהל משם את המשא־ומתן עם ראשי בריטניה ועם נציגי ארצות־הברית. ראוי לציין כי גם ההצעה להכניס את אמרסון לתמונה איננה מתיישבת עם טענת

55. אב"ג, תכ"כ, שם; אצ"מ, הנה"ס, שם; אשד, מוסד של איש אחד, עמ' 92. ברנד, בשליחות נידונים למוות, עמ' 135–136.

56. אצ"מ, הנה"ס, שם. ואכן בונדי גרוס מסר לאנגלים ולאמריקנים את כל אשר ידע. וראה הדר"ח המפורט של הקונסול האמריקני באיסטנבול אל שר החוץ שלו, USA National Archives, 862/20200/6–1344, 13.6.44. לבונדי גרוס הייתה שליחות מודיעינית נוספת. לויטננט־קולונל מרקלי (Antal Merkely), סגן מפקד מרכז המודיעין הצבאי בהונגריה, ציווה עליו למסור לבריטים על נכונותם של גורמים בכירים בהונגריה לעבור לצד בעלות־הברית, אם רוסיה לא תפלוש להונגריה. ראה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל ברנד' (לעיל, הערה 16), עמ' 89–90. על אופן צרופו של גרוס ראה גם אצל באואר, 'שליחותו של ברנד' (לעיל, הערה 16) עמ' 160–163.

57. 'הוועדה הבין־ממשלתית לפליטים' הוקמה כבר בוועידת אוויאן שכוונסה ביולי 1938. המעצמות כינסו ועידה זו כדי לבחון את בעיות הפליטים המחמירות. כמו בוועידת ברמודה, גם בוועידה זו סתמו מראש את הגולל על פתרונות ממשיים לבעיות הפליטים. מדינות המערב כולן לא אבו לשנות את מכסות ההגירה לארצותיהן, ואילו בריטניה הסכימה להשתתף בוועידה רק לאחר שהובטח לה כי לא תידון בה שאלת ההגירה לארץ־ישראל. התוצאה הממשית היחידה הייתה הקמת גוף בינלאומי לבחינת פתרונות לבעיות הפליטים – 'הוועדה הבין־ממשלתית לפליטים'. בוועידת ברמודה הופקדה ועדה זו שוב על אותו תפקיד, וכידוע גם הפעם לא היו פריצות־דרך מרשימות במיוחד.

שגב בדבר ה'פּלֶשְׁתִּינּוֹצֶנְטְרִיּוֹת' שאִפְיִנָּה את גִּישָׁתָהּ של הנהלת־הסוכנות; שכן אמרסון והגוף שהוא עמד בראשו לא היו 'מוסד סוכנותי' או גורם שהיה נתון להשפעה זו או אחרת של הסוכנות. להפך – זה היה גוף עצמאי שהיה מסוגל להציע לגרמנים לחלץ יהודים לכל ארץ שתהיה מוכנה להבטיח ליהודים חסות. ית־על־כן, אילו היה בסיס לטענה בדבר 'קשר' שנרקם בין הנהלת־הסוכנות לבריטים, לא הייתה מועלית הצעה זו, שכן פרושה היה הפקעת העניין מידי הבריטים ומידי היישוב. לפי הקו ששגב יחס להנהלת־הסוכנות, היה עליה להניח לכל העניין לגווע עם מאסרו של ברנד ועם מה שהיה אפשר להציגו כהתמשכות הדיונים בלונדון. לא כך קרה.

למחרת, ב־15 ביוני 1944, נמשכו פעולותיה של הנהלת־הסוכנות ובן־גוריון ושרתוק נועדו שוב עם הנציב־העליון. למותר לציין כי היה בכך משום איתות חוזר לבריטים כי הנהלת־הסוכנות מעמידה את הפרשה הזו בראש סולם הקדימויות. גם פגישה זו הייתה ארוכה, כמו פגישתם הקודמת של השניים עם הנציב־העליון. שרתוק גולל לפני הנציב את מה ששמע מברנד בחלב. הוא הדגיש את אמינותו של ברנד ואת הרושם של השליח כי הצעת אייכמן היא 'הצעה רצינית', מבית מדרשם של נאצים רמי מעלה, הנובעת הן מן הצורך האמיתי של הגרמנים בסחורות והן משאיפתם של בעלי ההצעה ל'אליבי'.

שרתוק גם מסר לנציב על דרישת הנאצים כי הפליטים היהודים לא יובאו לארץ־ישראל. מן הסתם הוא בחר להרחיב בנקודה זו כדי להרגיע את הבריטים מפני פריצת הגבולות של הספר־הלבן ו'הצפת' ארץ־ישראל ביהודים. שרתוק סיפר לנציב מפי ברנד, כי אייכמן קבע שהזקנים והילדים ישוחררו ראשונים, ולא צעירים או לוחמים־בכוח למען מטרות הציונות בארץ־ישראל. ובכן, היכן היא הפלשתינוצנטריות אליבא דשגב? בדיווחו של שרתוק נכלל גם תאור נרחב על מצב היהודים בהונגריה בעת ההיא.

בעקבות ההצעות שאושרו יום קודם לכן בהנהלת־הסוכנות, תבע שרתוק כי יוקם קשר עם הנאצים והציע להפעיל לשם כך את יושב־ראש 'הוועדה הבין־ממשלתית לפליטים'. תביעתו נומקה ביוקרת האיש וארגונו וגם בקשריהם עם מדינות נייטרליות שהיהודים יוכלו לעבור בהן. טעם נוסף שהעלה שרתוק: גוף זה אינו מחייב שום ממשלה, ולכן מעורבותו במשא־ומתן עם הנאצים לא תהיה בבחינת אישור מובלע לרעיון השלום הנפרד בין גרמניה למעצמות המערב. אם לא יסתייע אפיק זה, הציע שרתוק להפעיל את נציג הצלב־האדום, ואם גם הוא לא יועיל – את נציג 'הוועד האמריקני לענייני פליטים', אשר תקנונו מאפשר מגעים ישירים עם האויב.

אם מבין האפשרויות הללו אין שום אפשרות ישימה, המשיך שרתוק, הרי הוא מאמין שממשלת בריטניה וממשלת ארצות־הברית ידעו למצוא את הדרך המתאימה לזמן פגישה מעין זו. הוא תבע מהנציב בתקיפות כי ברנד יורשה לחזור להונגריה, כפי שהובטח בשעתו לשרתוק עצמו, שאם לא כן יניחו הגרמנים שהתוכנית הוסרה

מעל הפרק וימשיכו בהשמדה. שרתוק ביקש כי כל האמור ידווח לווייצמן וכן ביקש לעצמו הֵתֵר לצאת ללונדון מוקדם ככל האפשר.⁵⁸

הנציב כרה אוזן לדברי שרתוק, אס־כי במקומות אחדים גילה קוצר־רוח לשמע טיעוניו. הוא נזף בשרתוק שהזכיר לו את ההבטחות בדבר שובו של ברנד להונגריה, ואמר לו שיש לזכור כי 'זוהי שעת מלחמה' ומוטב לשרתוק 'שלא יכביר עוד טיעונים'. הנציב טרח להדגיש, כי 'שרתוק כלל לא ציין שתוכנית זו הייתה חלק ממערכה מתוכננת נגדנו והיא נועדה להביך אותנו'. בדיווחו ללונדון מסר הנציב כי הוא בחר שלא להעלות כלל על הפרק את הנקודה בדבר הוצאת הסובייטים מקרב בעלות־הברית ובידודם בתור האויב החדש של אירופה. הוא נימק את המנעותו בכך ששרתוק כלל לא העלה נקודה זו בדיווחו על פגישת חֵלֵב. עם־זאת בדיווחו הטעים הנציב את דברי שרתוק בדבר דחיפות וחיוניות הצורך לבחון את הצעת אייכמן, לבדוק את כל האפשרויות הגלומות בה ולהרוויח זמן באמצעות יצירת רושם אצל הגרמנים, כי המעצמות בוחנות ברצינות את ההצעה.

הנציב העביר כהבטחתו את כל הבקשות ללונדון וביקש שראשי הסוכנות ידווחו לו על כל החלטה שתתקבל בעניין ברנד. אשר לבקשת בן־גוריון שהנציב ימסור את כל המידע שלו על הנושא, אמר הנציב שהוא יוכל למסור רק את מה ששגריר בריטניה באנקרה נצטווה למסור לשרתוק, אילו היה מגיע לשם. הוא גם סיפר להם על פגישת וייצמן עם שר החוץ אידן ועל מהלכה. לבסוף הזהיר הנציב את בן־גוריון ושרתוק מפני קיום מגעים עם האויב, ובן־גוריון העיר כי אזהרה זו 'מיותרת לחלוטין'.⁵⁹

בישיבתה השבועית של הנהלת־הסוכנות, שלושה ימים אחר־כך, דיווחו בן־גוריון ושרתוק על הפגישה האחרונה עם הנציב ונערך דיון מקיף ונוקב על הסוגיה. פרץ החוצה מה שהובלע בישיבה הקודמת בביתו של בן־גוריון: חילוקי־דעות, כעס, כאב, תסכול. בתחילה דיווח שרתוק על מהלך הפגישה ועל הנושאים שעלו בה. אחר־כך התגלגל הדיון גם לשאלות אחרות שנגזרו מהפגישה ומהתפתחותה של שליחות ברנד עד כה, ולא נוכל לתאר כאן את כולן. שאלה שמיקדה תשומת־לב רבה הייתה השאלה בדבר מידת התבונה שבהעברת המידע על הצעת ברנד לאנגלים. רוב החברים שדיברו על הנושא חייבו את המהלך גם לאחר־מעשה. גרינבוים, אשר שלל אותו

58. 15.6.44, PRO, FO 371/42758, הנציב־העליון למשרד המושבות, העתקים לשגריר בריטניה באנקרה ולשר־התושב בקהיר. הנושא: פינוים של יהודים משטחי כיבוש נאצים. זה המקור המפורט ביותר על הפגישה ועל דברי בן־גוריון ושרתוק במהלכה, אף־על־פי שהנציב הודיע לממונים עליו כי יגע רק בעיקרי הדברים ששמע, בהנחה שהם יקבלו דיווח מלא מאותו קצין מודיעין בריטי שהשתתף בפגישה בחֵלֵב ורשם פרוטוקול. הנציב־העליון מיהר לשגר את הדו"ח הזה לממשלתו כבר באותו יום.

59. PRO, FO 371/42758, הנציב לשר המושבות. שם, מכותבים רבים, ביניהם לשכת הממשלה, משרד החוץ, משרד האוצר ורשויות מודיעין שונות. על המעקב אחר עמדות וייצמן והרצון להאחז בהן, ראה: PRO, FO 371/W8507, No. 4938, מכרקות של רנדל להליפקס, וכן, שם, פרוטוקול מ־2.6.44, שני האחרונים לפי גילברט, אושוויץ ובעלות־הברית, עמ' 200.

מלכתחילה, התמיד בהתנגדותו ודיבר במרירות. טעמו העיקרי היה: לבריטים אין כל כוונה לסייע בהצלת יהודים והוא 'אינו מאמין לממשלות בעניני ההצלה'.⁶⁰ שרתוק ובן-גוריון גם סיפרו לנאספים על השיחה שקיים וייצמן עם אידן. בן-גוריון חיווה את דעתו כי הנציב לא מסר להם את כל המידע שהיה בידי באותה עת על הצעת אייכמן. שרתוק מסר על אי-נכונותו של הנציב לאשר את חזרתו של ברנד להונגריה ועל ההבנה שהושגה עמו כי הוא יבדוק את העניין עם הממונים עליו. עוד דווח על כך שהשליחים באיסטנבול תובעים לא להתעכב עוד בשיגור ברנד וגרוס להונגריה עם תשובות שימחישו כי 'הדברים נמצאים בטיפול אקטיווי'. בעניין זה נועד שרתוק גם עם ראש הבולשת הבריטית בארץ והסביר לו כי יש לראות בברנד שליח להצלת יהודים, ואין לסבך אותו בחקירות ובפעולות העלולות לספק עילה לאסור עליו לשוב להונגריה. שרתוק מסר כי הוא נועד גם עם פינקרטון, הקונסול האמריקני בירושלים, ודיווח לו על המצב. פינקרטון הבטיח להעביר את הנדרש לממשלתו.

באשר לנסיעת שרתוק, הוא סיפר כי הנציב הבטיח להעביר ללונדון את בקשתו לקבל עדיפות בחלוקת המקומות לטיסה וכן את בקשתו לקבל רישיון כניסה לבריטניה. קפלן וד"ר יוסף הזהירו מפני הנזק העלול להגרם עקב ההתמהמהות עד ששרתוק יוכל להגיע ללונדון, והמליצו להעביר מיד את כל המידע לאנשי הסוכנות שם, כדי שיתחילו לפעול ולהפעיל וינצר הרושם שההצעה הגרמנית נבחנת בכובד-ראש. בתקווה להרוויח זמן, גם הוצע להבריק לאשתו של ברנד – ברשות ממשלת בריטניה – כי 'הוא נפגש עם ידידים והעניין הועבר ללונדון'.⁶¹ שרתוק סיפר כי הירשמן, איש 'הוועד לפליטי המלחמה', עומד לחזור לאזור לאחר ששהה זמן-מה בארצות-הברית. בן-גוריון ושרתוק הציעו לרתום גם אותו למאמץ ההצלה.

ההנהלה שמעה אפוא על שורה של מהלכים מגוונים שנקטו עד כה כדי לקדם את האפשרות שתוכנית-הכופר שהביא ברנד תחולל פריצת-דרך בהצלה או לפחות תעכב את ההשמדה. עם-זאת, בישיבה הגיעו לשיא ההתחבטות ותחושת התסכול של חברים בהנהלה סביב שאלות ההצלה.⁶² תסכולם נבנה בהדרגה מפְּשֵׁלוֹנֵן המצטבר של תוכנית אחר תוכנית ומהחשש שמא אותו סוף עגום אורב גם להזדמנות האחרונה, אולי, להציל יהודים. חלפה שנה-וחצי מאז שפורסם ביישוב ובעולם דבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה. ועידת ברמודה הועילה אך במעט. תוכניות הצלה שונות – תוכנית טרנסניסטרִייה, תוכנית סלובקיה והתוכנית להצלת הילדים –

60. אצ"מ, הנה"ס, 18.6.44. כזכור התנגד גרינבוים לשיתוף הבריטים במידע גם בישיבה שקיימה ההנהלה ב-25 במאי ובהצבעה הוא נותר בדעת מיעוט. המעצמות ידעו על כל הפרשה ממקורותיהן: ראה, למשל, דיווחו של שטיינהרט ב-25.5.44, בתוך: *FRUS*, (1944), I, p. 1050 ff. לפי ד' הדר, 'יחס המעצמות לשליחותו של ברנד', מולד, כרך ד(כ"ז), חוברת 19–20 (1971), עמ' 112–125; וראה עוד: הקונסול האמריקני באיסטנבול אל שר החוץ, 13.6.44, National Archives, 862/20200/6–1344.

61. שם. הנציב אכן העביר את הבקשות ללונדון: ראה מכתבו לשר המושבות מ-14.6.44, PRO, FO 371/42758

62. שם.

הסתיימו בקול ענות חלושה. הניסיון לימד את חברי ההנהלה עד כמה קשה להציל יהודים: הכורח לשמור על חשאיות, הרגישות המדינית, קשיי המימון, הקשיים הטכניים והלוגיסטיים העצומים וכיוצא בזאת, ובעיקר – שוב ושוב התברר להם עד כמה מועט הסיוע שהשיטו המעצמות למען הצלת יהודים.

ב־21 ביוני הודיע פינקרטון לשרתוק כי הירשמן יגיע בעוד שלושה ימים לקהיר וביקש ששרתוק יַעֲד עמו שם. רצונם של ראשי הסוכנות להפגש עם הירשמן הועבר כנראה לווינגטון בערוצים בריטיים או אמריקניים. ב־22 ביוני טס שרתוק לקהיר ונפגש שם עם הירשמן. בבואו נודע לו כי הירשמן כבר הספיק להפגש עם ברנד והתרשם ממנו לחיוב. עוד נודע לו בקהיר, כי הנשיא רוזוולט ושר החוץ בפועל סטטיניוס שיגרו בדחיפות את הירשמן לאזור לאחר שהמידע על ההצעה הגיע אליהם ועורר התרגשות.⁶³

שרתוק התרשם שהירשמן מוכן לתאם עמדות עם ההנהלה והוא שותף להשקפה כי ללא מהלכים בלתי־שגרתיים, תסתיים פרשה זו בלא־כלום. לפי שרתוק הסכים הירשמן לתאם עמו גם את נוסחי ההודעות המסכמות שנשלחו לווינגטון וללונדון. נתבע בהן במפגיע שברנד יורשה לחזור להונגריה עם מֶסֶר על נכונות להמשיך במשא־ומתן רציני. לשרתוק נודע כי הירשמן מוכן לנהל את המשא־ומתן מטעם המעצמות. הבריטים ניסו להרחיק אותו מברנד, ואישרו את פגישתם רק לאחר שהופעל לחץ. הירשמן פרש הסכמה זו כניסיון של בריטניה להגיע לתאום עמדות עם ווינגטון כלפי תוכנית־הכופר. היא לא הייתה יכולה אפוא למנוע מנציג מיוחד של הנשיא לפעול בנושא. אחר־כך גם התברר כי לבריטים יש כוונה להרחיק את ברנד עד לונדון, אולי כדי לקבור את העניין שם. הירשמן התנגד גם למהלך זה. שרתוק למד בקהיר על בעיה נוספת שסיבכה את המצב: פעולתן הבלתי־מתואמת של הרשויות הבריטיות השונות. בתוך אי־תאום זה קופלו גם נְסִיוֹנוֹת להכשיל את השליחות. כך ניסו למנוע ממנו לראות את ברנד בקהיר, עיכבו מברק שלו לברלס ובמשך חמישה ימים עיכבו גם את האישור שקיבל לטוס לאנגליה.⁶⁴

מִיָּד לאחר שובו של שרתוק לארץ ובשל חשיבות הנושאים ולוח־הזמנים הצפוף, כונסה ההנהלה שוב לישיבה שלישית מחוץ למניין, כמוצאי שבת 26 ביוני 1944, בתשע בערב. על סדר־היום עמד נושא אחד – 'ענייני הצלה'. שרתוק עמד לצאת

63. אצ"מ, הנה"ס, 24.6.44: ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 125; הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 86–88; בהרחבה על הפגישה עם ברנד, ראה עמ' 91–98; ברנד על הפגישה, בשליחות נידונים למוות, עמ' 149–151; לדו"ח מפורט מאוד על שליחות ברנד וגרוס ראה: USA National Archives, 862/20200/6–1344: Burton Y. Berry, American Consul General Istanbul, to Secretary of State, 13.6.44

64. נְסִיוֹנוֹת תְּאוּם – לורד הליפקס ניסה להשיג את הסכמתו של סטטיניוס על קווי המדיניות האלו: א. אנגליה לא תקיים משא־ומתן על יסוד של סחיטה; ב. אם כן תקיים משא־ומתן, לא ידובר על ציוד מלחמתי וכיוצא־בזאת; ג. בריטניה רואה עין בעין עם ארצות־הברית את נושא ההצלה של יהודים. אצ"מ, הנה"ס, 24.6.44; הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 86–90 באריכות על הנְסִיוֹנוֹת למנוע ממנו להפגש עם ברנד; שם, עמ' 98–99: נְסִיוֹנוֹת של הירשמן להגיע להסכמה עם מוין בדבר המשך שליחותו של ברנד והודעה למשפחתו של ברנד כי העניין נדון ברצינות.

למחרת ללונדון, והישיבה כונסה בדחיפות לקבלת החלטות לאחר שמיעת הדיווח של שרתוק על פעולתו בקהיר ועל פגישותיו עם גורמים שונים שם ובהם הלורד מוין (Moyné), חבר בכיר בממשלת בריטניה ושרתושב במזרח התיכון.

בשיחותיו עם מוין נודע לשרתוק על סכנה ממשית נוספת – כוונתו של משרד החוץ הבריטי לפרסם הודעה על שליחות ברנד. בחלל האוויר ניסר הניסיון הרע מן הפרסום של הצעת טרנסניסטרריה שסיכל את התוכנית, אם בכלל היו סיכויים להגשימה. בגיבויו של הירשמן התנגד שרתוק לפרסום הודעה שפרושה הוודאי היה חיסול התוכנית. הוא תבע שמשרד החוץ הבריטי יחכה עד לבואו ללונדון. מוין הבטיח להעביר את המשאלה הזאת ללונדון. שרתוק היה חייב אפוא להקפז לשם לפני שיהיה מאוחר מדי.⁶⁵

בן-גוריון לא העמיד להצבעה את שאלת יציאתו של שרתוק ללונדון, שכן היא אושרה כבר בישיבות קודמות. כזכור, מיד עם העלאת התוכנית לפני ההנהלה קבע בן-גוריון שנסיעת שרתוק היא צורך דחוף. עתה הציע כי שרתוק ישהה שם עד שיסיים את הטיפול בפרשה, ולא ישוב ארצה אלא אם כן ההתפתחויות יחייבו אותו לשוב להתייעצויות ולהחלטות. ערער על כך נציג הלא-ציונים בהנהלה, ד"ר סנטור: ההנהלה והוועד-הפועל הציוני נמצאים עתה בעיצומו של ברור מדיני חשוב, שאלת אישורה הסופי של 'תוכנית ירושלים' והצגתה לבריטים. לכן חיוני ששרתוק יחזור ארצה מיד לאחר הברורים בפרשת ברנד. בן-גוריון עמד בתקיפות על דעתו, משום שהוא ידע כי שרתוק מתעתד לטפל שם בסוגיות נוספות, כמו תוכנית הצנחנים וההתגוננות, שאלת העלייה וגורל הסרטיפיקטים שנותרו לפי מכסת הספר-הלבן של 1939. לכן נזף בסנטור על הצעתו להחזיר את שרתוק וסיכם, בלי להעמיד את השאלה להצבעה: 'בשם ההנהלה אנו מברכים את מר שרתוק ב"צאתך לשלום"'.⁶⁶ שגב מפגין בכתיבתו חיבה לפרדוקסים, והנה פרדוקס: סנטור, נציג הלא-ציונים, מדבר כ'פּלֶשְׁתִּינוֹצְנֵטְרִיסְט'. בן-גוריון ה'פּלֶשְׁתִּינוֹצְנֵטְרִיסְט' מדבר כמו לא-ציוני. טעם נוסף להרהור על תוקף קביעותיו של שגב ועל התוויות שהצמיד לתנועה הציונית ולהנהגתה.

למחרת, בישיבתה הסדירה של הנהלת-הסוכנות, דיווח בן-גוריון על צאתו של שרתוק ללונדון. המתכנסים גם אישרו את הצעתו להרחיב את מעגל הנסיונות לרכוש תמיכה בתוכנית באמצעות שיגורו של חבר ההנהלה אליהו דובקין לארצות-הברית. דובקין שהה באותה עת בליסבון ועסק שם בענייני הצלה.⁶⁷ אפשר לראות אפוא כי לבן-גוריון היה ברור שווינגטון ולונדון הן החזית העיקרית; הוא גרס, כי למרות כל הידידות והעידוד שהפגין הירשמן, אל לה להנהלת-הסוכנות לתלות בו את כל יתרה ואף לא בשטיינהרדט, שגריר ארצות-הברית באנקרה, ויש לפעול ישירות בווינגטון. כל המהלכים שננקטו עד להעברת המאמץ העיקרי אל לונדון לימדו כי בן-גוריון ועוד חברים אחרים בהנהלה הטילו את מלוא משקלם למערכה על הצלתם

65. אצ"מ, הנה"ס, 24.6.44.

66. שם.

67. שם, 25.6.44. על הכוונה ששרתוק יעדכן את דובקין על המתרחש בפרשת ברנד בפגישה שתתקיים ביניהם בליסבון, אם שרתוק יוכל להגיע לשם, ראה אצ"מ 26/1253, S, 16.6.44, שרתוק לדובקין.

של יהודי הונגריה. הם עשו זאת על-אף החששות הכבדים שמא אין זו אלא מזימה ואף-על-פי שהיו סיכויים קלושים בלבד לכך שהתוכנית תתקבל על דעת המעצמות. כל אותו הזמן זרמו ללונדון דיווחים על הארועים בפרשה זו. הפקידים הבריטים שנדרשו להכין דף עמדה על הנושא דנו בשאלה כיצד להשיב לשני השליחים מהונגריה מבלי שהתשובה תחייב מידית.⁶⁸ שאלה אחרת הייתה אם להענות לבקשתה של הנהלת-הסוכנות ולהתיר לשרתוק לבוא ללונדון. כך או כך, שרתוק הגיע ללונדון ב-27 ביוני ומיד השתלב בפעולות המדיניות שנקטו עד אז וייצמן והשלוחה הלונדונית של הנהלת-הסוכנות. שרתוק אף האיץ את פעולותיהם. כזכור, וייצמן כבר שוחח עם אידן על תוכנית-הכופר והחליף על העניין כמה מכתבים עם פקידים בכירים. במגעים אלו קרא וייצמן לבריטים להחזיר את ברנד להונגריה, לאשר את בואו של שרתוק לאנגליה, להחיש את הטיפול בתוכנית-הכופר ולכדוק כל אפשרות הצלה אחרת.⁶⁹

החשש שעלה בעת ביקורו של שרתוק בקהיר מפני האפשרות שבריטניה תפרסם הודעה על ההצעה הגרמנית העצים את התחושה שאין לדחות את נסיעת שרתוק ללונדון. ואכן, כבר למחרת בואו לבריטניה, לאחר שבדק את המצב עם עמיתיו במקום, התייעץ ולמד את ההתפתחויות שם, שיגר שרתוק שדר מרגיע ארצה: כנראה יאושר שובם של השליחים ברנד וגרוס להונגריה, קרוב לוודאי שיזמינו את הירשמן להתייעצויות, ולבסוף – אין כוונה לפרסם. הוא הוסיף כי 'הפגישה עם הגרמנים תלויה בהסכמת הרוסים'.⁷⁰

יומים אחר-כך, ב-30 ביוני, נועדו שרתוק וייצמן עם תת שר החוץ ג'ורג' הול וחזרו על אותן התביעות שהועלו כבר בראשית הפרשה: להחזיר את ברנד להונגריה ולהסמיכו להעביר מסר ברור על כך שההצעה נכחנת בדרגים הגבוהים ביותר ובעלות-הברית מוכנות לשוחח עם נציגי גרמניה על שחרור יהודים רבים ככל האפשר. השניים העלו גם הצעות אחרות בדבר פרסום אזהרות וכיוצא בזאת. הול השיב שהעניין נבחן בקבינט המלחמה והוא יכריע בהקדם.⁷¹

אפשר לסכם בשלב זה ולקבוע כי מרגע שהגיע המידע מבודפשט ועד לשלב הנוכחי של דיוננו פעלה הנהלת-הסוכנות באופן נמרץ לבחינת ההצעה ולקידום סיכוייה, גם אם בסופו-של-דבר היא תהיה רק אמצעי לעיכוב ההשמדה. ההנהלה פעלה בזירות שונות – במזרח-התיכון, באירופה ובארצות-הברית. נבדקו אפשרויות

68. PRO, FO 371/42758, 15.6.44–22.6.44. התחבטויות, התייעצויות ונוסחי החלטה של פקידים בריטים בכירים ושל שרים הנוגעים בעניין מה-15-20.6.44, בעניין הפגישה בחלב, דו"ח הנציב, ובקשת שרתוק להגיע ללונדון. ראה שם גם ב-17.6, הערת ווקר (Walker) בדבר האפשרות כי שרתוק יבוא ללונדון.

69. על פגישת וייצמן עם אידן, ראה גם אב"ג, יומן בן-גוריון, 6.7.44, דו"ח אגרונסקי; ראה גם אצ"מ Z 4/15202, 23.6.44, וייצמן להול; PRO, FO 371/42758, 22.6.44, הול לוייצמן. המכתב לפי הטיוטה שהכין הנקי; אצ"מ Z 4/15202, 23.6.44, רנדל לוייצמן. שם, גם מברק שרתוק לוייצמן, וגם דו"ח שרתוק לוייצמן.

70. אב"ג, התכתבות, 28.6.44, שרתוק, לונדון, לקפלן.

71. שיחת הול עם שרתוק וייצמן ב-30.6.44, לפי וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 210–221.

שונות, שהיו בהן דמיון, תעוזה וכוונה טובה. כל אלה לא הועילו לסילוק הקשיים ולפריצת דרך להצלת יהודים.

בעוד שרתוק ווייצמן משתדלים בלונדון לשכנע את הבריטים להפגין ולו באיתות כלשהו את נכונותם לבחון את ההצעה, חלה התפתחות נוספת, שבן-גוריון היה שוב הראשון בהנהגה שקיבל את המידע עליה. הוא תאר אותה לעמיתיו בהנהלה ב־2 ביולי בפירוט רב: הגיעה ידיעה ממנחם ב־2 באיסטנבול על הצעה של הגרמנים לפתוח במשאומתן ישיר עם השליחים. בן-גוריון מסר לנאספים כי השליחים ביקשו את הנחיות ההנהלה.⁷²

שגב מזכיר את ההתפתחות הזאת כמעט בדרך אגב, וברמיזה נוספת על מחדל. הוא כותב: 'ראשי הסוכנות יכלו להפר את הוראות הבריטים, לשאת ולתת עם הנאצים בחשאי; ... נראה כי בשלב מסוים חשבו על כך, אך לא עשו דבר'.⁷³ האם כאן הייתה החמצה? האם נהגה כאן ההנהגה בחוסר-דמיון? גם במקרה הזה המציאות מורכבת יותר, מלאת סתירות. פרשה זו היא דוגמה מאלפת לכך שאי-אפשר לסכם את סבך הפעולות החשאיות ההן בכמה סמאות קליטות. ראוי לעמוד אפוא על אחדות מן העובדות בפרשת ההזמנה שקיבל בדר.

בן-גוריון סיפר לחברי ההנהלה בישיבה הנזכרת, כי הנספח הצבאי ההונגרי באיסטנבול, איש ששמו או כינויו היה 'פער' (הוא לא היה הנספח, אלא שליחו של הנספח, ט"פ), הציע שיפתח משאומתן ישיר בין שליח מן היישוב לבין ראשי הנאצים. זה קרה ב־10 ביוני בשעה שמונה בבוקר, לאחר חילופי מברקים אחדים בין איסטנבול לבודפשט שעלה מהם כי השליחות של ברנד נתקלת בקשיים. 'פער' דן אמר כי ההצעה באה מראש הפעולה האנטי-יהודית בהונגריה, קצין האס-אס הרמן קרוימי (Krumey). קצין האס-אס שאל מדוע לא יבוא שליח של היישוב להונגריה ויקיים שם משאומתן. הוא הדגיש כי יובטחו שלומו של השליח המוזמן ושובו ארצה.⁷⁴

ואכן, ב־23 ביוני קיבל מנחם בדר באמצעות איש הביניים פערי מברק מבודפשט שהזמין אותו להונגריה כדי לנהל שם משאומתן ישיר. שולחי המברק הבטיחו לשגר פרטים נוספים. על דבר ההזמנה נודע להנהלה בירושלים באמצעות שדר ששיגר ראובן זסלני מאיסטנבול ב־28 ביוני.⁷⁵

בן-גוריון העדיף לא לחשוף לידיעתם של חברי ההנהלה את דרך שיגורו של השדר של זסלני לירושלים: הוא הגיע באמצעות איש מודיעין וחבלה בריטי שהיה ידיד של קולק, אבריאל, זסלני ואחרים, אנשי השרותים החשאיים של היישוב, ועובדה זו צוינה בשדר עצמו. בן-גוריון סיפר למתכנסים כי זסלני ביקש שהמידע על

72. אצ"מ, הנה"ס, 2.7.44; אב"ג, התכתבות, 10.6.44, בדר לוניה.

73. שגב, עמ' 83.

74. אצ"מ, הנה"ס, שם; המברק: אב"ג, התכתבות, 28.6.44, מזסלני לקולק. ההודעה שוגרה מאיסטנבול ב־25 ביוני; מברקים בין בודפשט לאיסטנבול: אב"ג, התכתבות, 29.6.44, קסטנר למשרד הארץ-ישראלי באיסטנבול (בגרמנית); שם, שם, בדר אל קסטנר, בודפשט.

75. אצ"מ, הנה"ס, שם; אב"ג, 28.6.44, שם.

ההזמנה ימסר ליחידת המודיעין הבריטית המרחבית כדי שהיא תעבירו למרכזה בקהיר.

מכאן החלה להסתעף פרשייה מרתקת שגם היום רב בה הנסתר מן הגלוי. האומנם הוזמן שליח של היישוב לפתיחת משאומתן ישיר ועצמאי עם הנאצים? עם ההונגרים? עם מי מבין הנאצים? עם מי מבין ההונגרים? על מה בדיוק? האם הייתה זו יוזמה רצינית או אולי עוד שלב במסכת ההונאה?

כך או כך – בהנהלה התקיים דיון על ההצעה ובן-גוריון ושאר עמיתיו התנגדו לנסיעתו של בדר. הטעם להתנגדותם היה כי כל עוד המעצמות לא ביטלו כליל את האפשרות שברנד יוחזר בכל זאת להונגריה עם תשובה כלשהי, אל לה להנהלה לפתוח במסע עצמאי.⁷⁶ היה ברור כי כל מהלך כזה יוכל להשיג מרווח זמן בלבד, ואילו הענות חיובית של המעצמות לשליחות ברנד תשיג יותר. הטעמים היו אפוא טעמי הצלה בלבד. הסוכנות לא הייתה יכולה 'לספק את הסחורה' לבדה, ללא סיוען של מעצמות המערב, ולא רצתה שמהלך עצמאי יהודי יזמן להן עילה לסתום את הגולל על תוכנית הכופר.

אף-על-פי-כן, ממש כאשר הגיעו הידיעות הללו לבן-גוריון נערכו קפלן ושאלו מאירוב (אביגור) ליציאה לאיסטנבול, שניהם בשליחות הצלה.⁷⁷ בעת שנבחנו שתי תוכניות הכופר הקודמות קפלן היה האיש שנשלח לאיסטנבול. גם שאלו מאירוב לא נערכו לנסיעה לאיסטנבול כדי לטייל בארמונות ביוזנטיון.

יתר-על-כן, בדיון שהתקיים בהנהלת-הסוכנות וגם בתעודה מעניינת ביותר – מכתב ששיגר בדר לבן-גוריון כעבור ימים ספורים – נכללו דברים מפורשים ועולה מהם כי גם קפלן וגם שאלו מאירוב נשאו עמם תשובה אחרת לבדר, והוסמכו לקבל החלטות אחרות בעניין מסעו, אם יתברר כי המעצמות אכן ממלכות שוב את תוכנית הכופר ואינן מוכנות אף לנסות להרוויח זמן.⁷⁸

באותו יום, 2 ביולי, הבריק בן-גוריון את המידע האמור לשרתוק והורה לו לדווח לירושלים וכן לקפלן באיסטנבול על כל התפתחות בעמדת המעצמות.⁷⁹ מה עולה מכל זה? ראשית, דרג השליחות באיסטנבול הועלה. עתה שוב רוכזה שם 'נבחרת': יצאו לאיסטנבול קפלן ומאירוב, ווסלני הקדים אותם שם. קפלן היה לכל

76. אצ"מ, הנה"ס, שם; אב"ג, התכתבות, 10.6.44, בדר לוניה. בדר העריך את ההצעה החדשה באופן זה: 'שוב שלב חדש וכנראה לא האחרון בפילם הזה' נסיעת היהודים עד סוף הליל', אך לעת עתה השחר והבוקר והשמש רחוקים, רחוקים מאד'. אף-על-פי-כן, בדר השיב על ההצעה: 'הננו מוכנים תמיד לכל משא ומתן על עזרה ליהודים והצלתם, הננו מוכנים לנהלו בארץ נייטראלית ומוכנים גם לבוא ללוע האויב'.

77. אצ"מ, הנה"ס, 18.6.44; אצ"מ S 26/1284, 25.6.44, ברלס לגרינבוים; אב"ג, התכתבות, 28.6.44, יצחק [גרינבוים] מירושלים לחיים [ברלס].

78. שם, 8.7.44, בדר אל בן-גוריון; שם, 5.7.44, ברלס אל 'חברים' בכודפשט, באריכות על 'ההצעה עבור בדר' ועל הקשיים להגשימה.

79. המברק לשרתוק; אב"ג, התכתבות, 2.7.44, בן-גוריון לשרתוק. המברק שמור גם באצ"מ Z 4/14870. על יפוי-הכוח לקפלן ראה גם אב"ג, התכתבות, 5.7.44, משרד הארץ-ישראלי באיסטנבול ל'חברים' בכודפשט (גרמנית).

הדעות דמות מרכזית בהנהלת־הסוכנות. האם זה היה מקרה? לא נראָה כך. האם ההֶעֱרכות הזאת באה כדי להתחמק מעשייה? נראָה כי ההֶפך הוא הנכון.

דבר נוסף: אפשר כי לאחר שהובן כי הבריטים יודעים על ההתפתחות החדשה, לא היה טעם לנסות ולהכחיש; גם לא היה אפשר לשלוח את בדר מבלי להסתכן בהכשלת מאמציו של שרתוק בלונדון למען חזרת ברנד להונגריה. על־כן נערכו בחשאי גם לאפשרות האחרת.

פרשייה זו הלכה והסתעפה: ימים ספורים אחר־כך עלתה הצעה אחרת, הפעם הזמנה לבדר שבאה לא מבודפשט אלא ישירות מברלין.⁸⁰ גם כאן נותרו שאלות רבות שאיננו יכולים לענות עליהן היום. קל־יחומר שמקבלי ההחלטות אז פילסו את דרכם בערפל.

אפשר להמשיך ולשקוע בתאור חלקיהּ הבלשיים של הפרשייה ההיא, אולם נראָה כי די במה שהבאנו כדי להציג את הסבך שהנהלה נאלצה לנתב בו. אלה לא היו מצבים כה פשוטים וחד־ממדיים כפי ששגב תֶאֱרִידד במֶסקֶניוֹת שלא התבססה על חקירה, אלא על ראשית חקירה שכלל לא מוצתה. טוב היה לו למחבר המיליון השביעי אילו זכר את המלצתו של ג'ון סטיוארט מיל: 'אדם בעל רעיונות ברורים יחטא קשות אם ידמה בנפשו כי כל מה שנראה במעומעם אינו קיים'.

מה עוד התרחש במהלך הניסיון האחרון להציל יהודים רבים מהשמדה? בלונדון המשיכו וייצמן ושרתוק בפעילותם הדיפלומטית. הם נפגשו, בין היתר, עם שר החוץ הבריטי אידן, והדגישו כי אף־על־פי שברור להם כי 'הצעות הגסטפו אינן נטולות מניעים פסולים', כפי הנראה אין מנוס אלא לשלם כופר. הם סיפרו לו על שני האיתותים הנאציים האחרונים: הזמנתו של בדר לברלין והזמנה דומה של דובקין וג'ו שוורץ, מנהל הג'וינט באירופה, לפגישה עם אנשי גסטפו בליסבון. הם אמרו כי האיתותים עשויים לרמוז על רצינות כוונותיהם של הנאצים. עוד הציגו בפני אידן שורה של הצעות להצלה: מתן תעודות חסות, מקלט בשטחים של בעלות־הברית, פְּרָסוּם אזהרות להונגרים והפצצת אושוויץ והמסילות אליה.⁸¹ הצעות מגוונות, כולן

80. אב"ג, התכתבות, 8.7.44, מנחם בדר, איסטנבול, אל בן־גוריון; שם, תכ"כ, תזכיר 10.7.44, מאיסטנבול; אב"ג, התכתבות, 15.7.44, מכתב של קסטנר לבדר בעניין שליחותו; פרטים נוספים, מאוחרים יותר, שם, דו"ח ותזכיר מגנס, 13.7.44; ראה גם: א' הורוביץ, 'שליחותו של מנחם בדר לקושטא', ילקוט מורשת, ל"ה (אפריל 1983), עמ' 177; בדר, שליחויות עציבות, עמ' 111. השווה: אבריאל, פתחו שערים, עמ' 148.

81. דיווח על הפגישה: אצ"מ Z 4/14870, 6.7.44, שרתוק לבן־גוריון ולגולדמן. התזכיר גם באב"ג, תכ"כ, 6.7.44; אצ"מ Z 4/14870, 6.7.44, שרתוק לבן־גוריון ולגולדמן. וייצמן ושרתוק השאירו לאידן תזכיר שֶפֶרט את הצעותיהם והדגיש את חומרת המצב והדחיפות המתבקשת. שם גם התזכיר וגם פרוטוקול השיחה: הוראה לשגרירות האמריקנית בליסבון לאסור על פגישת שוורץ עם גרמנים; הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 99–100; ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 133, 327, וכן בארכיון יד ושם P 12/25, 28.7.44; ראה עוד: אב"ג, התכתבות, דובקין לשגריר בריטניה בליסבון, 12.7.44. כשהגיע דובקין מספרד לאנגליה התברר לו שמברקו כלל לא הגיע אל שרתוק. בהרחבה על כל הפרשה, בדו"ח דובקין: אצ"מ, הנה"ס, 21.9.44.

כלל לא היו קשורות לארץ־ישראל וממילא לא 'נגועות' באותה 'פלשתינוצנטריות', שגב הציג בתור מפתח להבנת העמדות של ההנהגה הציונית.

וייצמן ושרתוק התרשמו כי שר החוץ הבריטי אוהד את עניינם. יתכן שהרושם החיובי הזה נבע מדברי האהדה וההבנה שהשמיע השר ומצימאון טבעי לבשורות טובות כלשהן במצב של המתנה דרוכה.

המציאות טפחה על פניהם. ימים אחדים אחר־כך רבו הסימנים כי תוכנית־הכופר שהביא ברנד הוסרה מן הפרק והשאלה היחידה שנותרה פתוחה מבחינת המעצמות היא כיצד יבוצע טקס הקבורה ובאיזה סולם יולחן הרקוויאם. שרתוק עדיין לא איבד את תקוותו לתשובה חיובית וב־12 ביולי נועד עם אנשי משרד החוץ הבריטי. אלה הודיעו לו כי על־אף דברי האהדה שהשמיע אידן זה לא מכבר באוזני שרתוק וייצמן, בדר לא יורשה לנסוע לברלין, אין כל טעם לשובו של ברנד לבודפשט, הרעיון לצייד את היהודים בשטחי הכיבוש הנאצי בתעודות שיעניקו להם את הגנת בעלות־הברית הוא רעיון מגוחך והסדרת מקלט למאות־אלפי אנשים היא בלתי־אפשרית ולא־מעשית.⁸² ניתוח הדברים הקשים ששמע שרתוק בשיחה זו הבהיר לו סופית שאין תקווה והבריטים נחרצים בשלילתם. עמדה זו נסמכה עתה על צ'רצ'יל, שפסק כי אין להתייחס ברצינות להצעת ברנד, שכן היא 'תוכנית שהועלתה באמצעות צינור מפוקפק ביותר ... והיא עצמה בעלת אופי מפוקפק ביותר'.⁸³

שרתוק הבריק מיד לבן־גוריון את הבשורות המרות. הוא ציין שם כי המידע הזה הוברק ישירות גם לקפלן באיסטנבול, כפי שסוכם. עתה ניסה שרתוק להחזיר לדיון את ההצעה שהועלתה כבר בראשית הפרשה – שהמעצמות ישגרו איש שלהן או חבר באחד הגופים הבינלאומיים והוא ינסה לנהל משא־ומתן או לפחות ירוויח זמן.⁸⁴ מכאן ואילך התגלגלו העניינים במהירות. בתוך שלושה ימים התברר כי התגשמה האפשרות הגרועה ביותר: התוכנית הוסרה מסדר־יומן של המעצמות באותה דרך שהוסרה תוכנית טרנסניסטר־יה, באמצעות הדלפה ופְּרָסוּם התוכנית הרגישה והמורכבת כל כך. ב־19 ביולי פורסמה הפרשה לראשונה בארצות־הברית ולמחרת בעיתונות העולם החופשי ובארץ־ישראל. בתוך ימים אחדים תלחלה ההכרה בארץ ובקרב השליחים כי ההצעה נפחה רשמית את נשמתה.⁸⁵

* * *

82. אב"ג, התכתבות, 14.7.44, שרתוק לבן־גוריון; גם באצ"מ Z 4/14870, 14.7.44; PRO, FO 371/42809, שרתוק לרנדל; המברק גם באב"ג, התכתבות, 14.7.44; אצ"מ Z 4/14870, 12.7.44, דו"ח על הפגישה של שרתוק עם רנדל והנדרסון. כל ההצעות הללו הועלו גם בארצות־הברית בפני סטיניוס. ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 118, 126–127.

83. צ'רצ'יל לאידן, 11.7.44. לפי גילברט, אושוויץ ובעלות־הברית, עמ' 252–253.

84. שם. אב"ג, התכתבות, 14.7.44, שרתוק לבן־גוריון, שרתוק דיווח על ההתפתחויות הללו גם לנחום גולדמן בארצות־הברית.

85. על ההדלפה: אב"ג, התכתבות, 24.7.44, שרתוק לליאו כהן; ההדלפה באה מאנקרה; הנה"ס, 23.7.44, גרינבוים, וראה גם קפלן: התכנית נתחסלה במוסקווה; שם, 21.9.44, דובקין: רנדל טען שמקור ההדלפה באמריקה, אך לדעת דובקין זו הייתה הדלפה בריטית. ראה גם: וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 214; פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 377–378; סומפולינסקי, יהדות אנגליה והשואה, עמ' 208. השאלה מי הדליף ראשון את

סקירתן של אבני-הדרך העיקריות בפרשת ברנד מציגה תמונה שונה מזו שהציג שגב. ראשית, ההנהלה הגיבה במהירות להצעה שהועמדה לפניה והחליטה בצדק כי העיקר הוא לגרום לפתיחת הליך של משאומתן וליצור אצל הנאצים תחושה כי העניין נבחן ברצינות מרובה. כך, לפחות, תעוכב ההשמדה ולו במעט. במשך כל התקופה, למן הגעת המידע על ההצעה ועד הסרתה מן הפרק, היא נדונה בישיבות ההנהלה הרגילות ובשלוש ישיבות נוספות, מחוץ למניין. כל שלוש הישיבות המיוחדות התקיימו בתוך חודש אחד, חודש השיא בפרשה. באחת מהן נתבעו כל חברי ההנהלה להתמודד עם הדילמות המורכבות, וכל אחד מהם, לראשונה מאז שהוחל לדון בהצלה, חויב לחוות את דעתו.

בפרשה הזאת הייתה מעורבת באינטנסיביות רבה השורה הראשונה של ההנהלה הארץ-ישראלית: בן-גוריון, שרתוק וקפלן, גרינבוים וחברי הנהלה אחרים וכן ראשי המערכת המודיעינית של הסוכנות. בן-גוריון ושרתוק היו הראשונים שההצעה הובאה אליהם. שרתוק עצמו היה אמור לצאת מיד לאיסטנבול, כדי לבחון, להתרשם, לדווח – ואם יש צורך, לקבל החלטות בעצמו. בן-גוריון ושרתוק הולילו את הפעולה הדיפלומטית בארץ. הם נועדו פעמיים עם הנציב-העליון. שרתוק נועד גם עם הקונסול האמריקני בירושלים ועם ראש המודיעין הבריטי באזור. שרתוק ועמו מאירוב, זסלני ויחיאלי (שריכוזו אז בין השאר את פעולות הצנחנים⁸⁶) נסעו לחלב, כדי להנעיד שם עם ברנד. בהמשך יצאו קפלן ומאירוב לאיסטנבול. זסלני היה כבר שם, וזה היה ביקורו השני באיסטנבול. במהלך הפרשה הוקמה מעין 'חבורת פיקוד קדמית' רמת-דרג הן מבחינה פוליטית והן מבחינה מקצועית. שרתוק וזסלני בדקו בקהיר את פשר עיכובו של ברנד. וייצמן ואנשי השלוחה בלונדון וכן גולדמן בארצות-הברית פעלו לקידום תוכנית-הכופר ואחר-כך הצטרף גם שרתוק למאמצים בלונדון.

בשלבם שונים של הפרשה התפתחו שותפויות מכצעיות אשר גם הן שומטות את הבסיס מתחת לדיכוטומיות הסטרטגיפיות של שגב. לזמן החרום כמו הונחו הצידה חילוקי-דעות פוליטיים: ד"ר מגנס, איש ברית-שלום והג'וינט שביקר בטורקיה בשליחות סיוע והצלה, הביא עמו מידע מעודכן על התפתחויות בפרשת ברנד ובדבר ההזמנה לפדר והניח אותו לפני בן-גוריון;⁸⁷ הג'וינט וההנהלה הציונית שיתפו-

הפרשה נדונה במחקרים אחדים ואין היא חשובה לענייננו. עיקרו של דבר: כל מעצמה ביקשה לגלגל את האחריות להכשלת התוכנית אל מגרש זולתה, אך ההדלפה שרתה בסופר-של-דבר את כולן. לתגובת השליחים: אצ"מ Z 4/14870, 20.7.1944, שרתוק לברלס: על הטעם בהחזרת ברנד: אב"ג, התכתבות, 24.7.44, שרתוק לליאו כהן.

86. אחת התוכניות שנבחנו באותו הקשר וברנד אף תוחקר עליה הייתה שיגור צנחנים נוספים וביצוע מה שכונה 'תוכנית ההתגוננות'. סוגיה זו מחייבת דיון עצמאי, והיא לא הוזכרה בדברי שגב על פרשה זו. ראה, למשל, פרילינג, 'בן-גוריון ושואת יהודי אירופה' (לעיל, הערה 9), השתוף החשאי – הצנחנים – תוכנית ההתגוננות, עמ' 247–273.

87. לתזכיר מגנס, המשתרע על עמודים אחדים: אצ"מ S 25/1682; אב"ג, תכ"כ, 13.7.44, תזכיר מגנס.

פעולה וקיוו כי התשובות שיגיעו מן המעצמות לפחות יאפשרו להרוויח זמן: לראשונה – שלא כמו בשתי פרשיות הכופר הקודמות ועל־אף כל הלחצים – לא דלף לידיעת הציבור מידע מהנהלת־הסוכנות על הדיונים החשאיים; גם זה היה ביטוי לבגרות, שנשמרה על־אף חילוקי־הדעות הטקטיים שהתגלעו בין חברי ההנהלה במהלך הדיונים ועל־אף הלחץ המתמיד והגואה שהלנדסמַנְשֶפְטִים של יהודי הונגריה בארץ הפעילו על הנהלת־הסוכנות.⁸⁸

ההנהלה התלבטה ובחנה אפשרויות שונות: פעולה מתואמת עם המעצמות, פעולה עם חלקן או פעולה ללא ערובן כלל, שיגור שרתוק ללא אשרת־כניסה, הבאת ברנד לירושלים, הבאתו לחלב או שיגורו חזרה מטורקיה להונגריה. הארץ־ישראלים ניסו לקדם את העניין באמצעות פעילות דיפלומטית ובאמצעות שיתוף־פעולה מודיעיני, על בסיס שיתוף־פעולה מוגבל שקוים עם שרותי־המודיעין המערביים. ההחלטה להמתין להסכמת המעצמות נבעה משיקולים העומדים גם כיום במבחן ההיגיון המבצעי. לאחר שהתעוררו ספקות אם יותר לברנד לחזור להונגריה, נבחנו אפשרויות לקיים משא־ומתן באמצעות גופים ואישים זרים בעלי מעמד בינלאומי. אילו אנשי התנועה הציונית היו בוחנים את הדברים רק מן הבחינה 'הפלישת־ינוצנטרית' ששגב מיחס להם, הרי שיתוף הגופים הבינלאומיים היה גורע מראש מ'חלקה' של ארץ־ישראל במקרה של הצלחה. נבחנו האפשרויות לשלם כסף במקום משאיות ולהפקיד במקום לשלם במזומן, כדי לפשט את התשלום. השליחים באיסטנבול ניסו שיטה נועזת משלהם – 'הסכמת בנינים'. להערכתנו גם שקלו לשגר את בדר למשא־ומתן נפרד, אך פעולה נועזת זו סופלה גם היא בסופו־של־דבר, משום שהתברר כי על־אף הכל לא נעלמה אפשרות זו מידיעת המעצמות. בשעת האפס אף פנה בן־גוריון בקריאה נואשת ודרמטית אל רוזוולט וביקש ממנו ב־11 ביולי להתערב ולהציל את יהודי הונגריה.⁸⁹

הפרשה הזאת מחדדת שאלה כאובה אחרת: האומנם בואם של הניצולים אל ארץ־ישראל ואליה בלבד היה תנאי של בן־גוריון ואחרים בהנהגת היישוב להשתתפותו של היישוב הארץ־ישראלי בפעולות ההצלה? בניסוח אחר: האם הם נמנעו מהשתתפות בתוכניות הצלה שהועידו לניצולים מקלט מחוץ לארץ־ישראל? הפרשה שבדקנו מוכיחה כי לא הייתה כל התננה שכזאת. בכך מוזמת קביעתו של שגב, כי השאלה עד כמה תבנה ארץ־ישראל מפעולות הצלה היא שקבעה את מעורבות היישוב בפעולות הללו; שהרי הצעה זו להצלת יהודי הונגריה התבססה במפורש על

88. למשל: אב"ג, יומן בן־גוריון, 23.3.44. בן־גוריון בפגישה עם נציגים של יהודי הונגריה: פריד, שטרן, ולטר, רובין וימבור.

89. אב"ג, התכתבות, 7.11.44: אצ"מ, הנה"ס, 16.7.44; המברק גם ב– USA National Archives Jerusalem, Telegram No. 97, 840/48 refugees/7–1144, לפי גילברט, אושוויץ ובעלות־הברית, עמ' 252–253; וכן ב– War Refugee Board Papers הייד פארק, ניו־יורק, בן־גוריון לגולדמן בשביל רוזוולט, 11.7.44, לפי באואר, 'שליחותו של ברנד', עמ' 60; אצ"מ S 25/1682, גילברט, שם.

הוצאת היהודים אך ורק אל מחוץ לארץ-ישראל. אייכמן עצמו מנה חמש סיבות לכך.⁹⁰

הארועים סביב תוכנית-הכופר שהביא ברנד מדגימים במובהק גם את הקושי להבין את המורכבות העצומה במהלכיהם של הגורמים האחרים בפרשה. מצד אחד – הנאצים, על מערכת הרשויות שלהם הסבוכה והבלתי-אפשרית כמעט להבנה, כוונותיהם הסותרות והפער בין מה שהוצהר לבין מה שהתרחש בפועל; מצד אחר – מעצמות המערב, בריטניה ופקידותה המקצועית והצינית, צ'רצ'יל שהיה לו רצון לסייע, כך נראה, השרים הבכירים שניזונו מדברי יועציהם על פשטנותה של העמדה הצינית כלפי התוכנית המורכבת; האמריקנים, שהפעילו ועד בעל סמכויות מיוחדות והיו נתונים בתקופת בחירות, תקופה נוחה לחילוץ ויתורים, ובכל-זאת המשיכו בסופו-של-דבר לפעול לפי כללי המשחק השגורים; שרותי הביון של האמריקנים ושל הבריטים, שהיו בהם ידידים, אך בסופו-של-דבר ובאופן טבעי גם הם שרתו קודם-כל את האינטרסים של מדינותיהם.

בעלות-הברית דרשו כניעה גרמנית ללא תנאי, והיה אפשר להאחז במדיניות זו כדי לתרץ התנגדות שנבעה גם משורה ארוכה של טעמים אחרים, והעיקרי שבהם – מה יעשו במיליון יהודים, במזרח-התיכון או במקומות אחרים. זו הייתה בעיה קשה. התופעה החלה בוועידת אַוויאן והמשיכה בוועידת ברמודה – נתברר כי מעצמות המערב אינן מתכוונות להתמודד עם הגירה יהודית בהיקף שכזה. הן מאנו לקדם אפילו תוכניות להצלת ילדים. אין לשכוח את הרוסים במניין הגורמים הפועלים. הם חרדו מקנוניה של המערב עם הגרמנים, אך לא גילו התלהבות מיוחדת להצלת יהודים גם אם היא לא נקשרה בקנוניה.

לפנינו מצב מורכב, שתבע ממנהיג מקבל החלטות לנסות ולפענחו, לשאול את השאלות הנכונות – ובזמן ההתרחשות, ועל-סמך מידע מקוטע, לא מתוך חוכמה וידיעה שלאחר-מעשה. כך, למשל, שאלה שכבר רמזנו עליה – האומנם התכוונו הגרמנים 'למכור' מיליון יהודים, כפי שהבטיחו? אולי התכוונו לשחרר קבוצות קטנות, תמורת תשלום מדיני או אישי גבוה? אולי התכוונו לתקוע טריז בין המעצמות באמצעות רעיון השלום הנפרד עם המערב והמשך המלחמה נגד ברית-המועצות, שתחליף את גרמניה בתור גורם האיום החדש על העולם? די היה בהדלפה על מגעים חשאיים שכאלה כדי שיתעורר חשד בלב הסובייטים. יתכן שהגרמנים התכוונו לעורר אי-שקט בקרב אויביהם באמצעות הפעלת היהודים 'הכל-יכולים' שילחצו על מעצמות המערב. אפשר שמניע גרמני אחר היה רצונם לשבש את התוכניות לפתוח חזית חדשה נגדם ממערב. היה ברור כי הפלישה ממערב ממשמשת ובאה, ומיליון

90. הסיבות: א. אנשי האס-אס הניחו כי הטורקים לא ירשו מעבר של יהודים רבים דרך שטחם; ב. הגרמנים לא רצו להרגיז את הערבים בעליית יהודים גדולה; ג. הגרמנים גם לא רצו לעזור בהקמת ארץ-ישראל יהודית חזקה מדי, בין השאר מחשש להתנגשות עם היהודים בעתיד; ד. כדי לאפשר אוקואציה, על הגרמנים להפוך את היהודים לסחורה גרמנית ולכן עליהם לרכוש בגרמניה ולא לאפשר את יציאתם דרך הבלקנים, שכן כך תפס יציאתם כמעשה חסד רומני, הונגרי וכיוצא-בזאת; ה. אנשי האס-אס האמינו שהיהדות היא נגע ממאיר ולכן רצו לפזרם ברחבי הארצות של בעלות-הברית, כדי להחלישן. כך גם תמנע התגבשות היהודים לכוח אחד שיחזק אותם.

יהודים בדרכם לכיוון ספרד ופורטוגל אולי היו דוחים אותה. ויתכן כי הנאצים פשוט התכוונו להשיג שקט בהונגריה ולהונות דווקא את היהודים שם, לטעת בהם תקוות שווא כי הפתרון קרוב, כדי שלא יתמרדו או יערכו להגנה כפי שקרה בוורשה ויהיה אפשר לחסלם בשקט.

קשה היה להבין את הפער בין ההצעה שבאה מהונגריה לבין המדיניות שיושמה שם: השילוחים מהונגריה לאושוויץ לא נפסקו אף לא לרגע אחד ונמשכו בקצב מדהים במשך קרוב לחודשיים, ללא כל ויתור או הפסקה. ישנה עוד רשימה ארוכה של שאלות שאפשר להציג על ההונגרים, על כוונות הנאצים, על מקורה של ההצעה. גם כיום קשה להשיב על כל השאלות הללו ואין הסכמה עליהן בין החוקרים המובהקים בתחום המחקר הזה, אף-על-פי שכיום עומד לרשות החוקרים שפע של מידע שלא היה ברשותם של מקבלי ההחלטות דאז.⁹¹

שגב עשה מלאכתו קלה ופסק מה שפסק על הנהגת היישוב מתוך התעלמות מחוסר-הבררה וחוסר-האונים של היישוב הארץ-ישראלי ומן העובדה שלא הייתה כל זיקה בין המאמצים והרצון הטוב שהושקעו לבין מידת פוריותם. מתוך הפער הזה צמחו לימים גם תחושות האשם בקרב חלק מן הציבור הישראלי וכן האשמות, ש'משפט קסטנר' היה אחד משיאייהן.⁹² המשפט הזה אכן חיזק את הטענה שקסטנר שיתף-פעולה עם הנאצים, לאחר שהיא ריחפה גם קודם-לכן בקרב חלק מן הציבור שהיה מעורה בפרשת הנסיונות להציל את יהודי הונגריה. חלקו הראשון של המשפט והסערה שקמה סביבו גם סייעו להקבלה חסרת-שחר – קסטנר כביכול שיתף-פעולה עם הנאצים, ואילו הסוכנות-היהודית ומפא"י עם בן-גוריון בראש שיתוף-פעולה כביכול עם האנגלים. יהדות אירופה בכלל והונגריה בפרט הופקרו, כך טענו הטוענים, כדי להשיג מטרות אישיות או ציוניות. טענה זו, שהתבססה על החומרים שנלוושו בפרשת קסטנר, היא שתרמה אולי יותר מכל להנצרות הסטראוטיפ השלילי של בן-גוריון ומפא"י באשר להצלה בתקופת השואה.

במציאות הנאצים הם שרצחו, ההונגרים הם ששיתפו-פעולה והמעצמות הן שעשו ככל שיכלו כדי להתחמק ואף להוליך שולל את הנהגת היישוב. בן-גוריון ועמיתיו בהנהגה הבינו היטב מה הם הגבולות של 'שיתוף-הפעולה' שהמעצמות הציעו להם,

91. על חלק מהבטים אלו, ראה: באואר, 'שליחותו של ברנד': השווה: ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל ברנד' (לעיל, הערה 16): H. Feingold, 'The Roosevelt Administration & the Effort to Save the Jews of Hungary', in: *Hungarian Jewish Studies*, 2(1969); R.L. Braham (ed.), *Eichman and the Destruction of Hungarian Jewry*, New York 1963; A. Biss, *A Million Jews to Save: Check to the Final Solution*, London 1973; גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, עמ' 261, והפרק 'חששות מפני מבול' עמ' 263–270; וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 215–216.

92. על המשפט: האמת של קסטנר: דין וחשבון של ועדת ההצלה היהודית כבודפשט 1942–1945 (לעיל, הערה 16): היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות, ב, ירושלים תשל"ד; רוזנפלד, תיק פלילי 124/53. על האשמות ברנד: יואל והאנזי ברנד, השטן והנפש, וראה גם: ש' נקדימון, חרות, 5.7.60, על הספר: על השימושים הפוליטיים בפרשה: י' באואר, 'פרשת קסטנר: האמת ההיסטורית והשימוש הפוליטי', הארץ, 25.5.82; ש' פוקס, 'פרשת קסטנר חוזרת', מעריב, מוסף סוף שבוע, 24.5.85, 31.5.85.

כאשר הן הציגו שיתוף-פעולה. אם ראשי היישוב לא עברו את הגבולות הללו – וכלל לא ברור עד כמה הם אומנם נותרו בתחומם – זה נבע מן העובדה שלא היו להם בעצם חלופות רבות אחרות להצלת יהודים וכן משיקולים מבצעיים שהיו כרוכים בפעולות ההצלה. לא משיקולים אחרים.⁹³

התוצאות הדלות מוכיחות רק דבר אחד: בן-גוריון ושאר עמיתיו בהנהלה, כל אחד כמידת מעורבותו בהצלה, טיפסו על קיר חלק. שגב לא השכיל לעמוד על מידת המאמץ שהושקע, אולם חמור מזה – הוא גם לא הצליח להבחין בין המאמץ לתוצאה, וחוקר חייב להבחין בין השניים. את הפער שהיה ביניהם הוא לא ראה. אם ראה – לא הבין, ואם ראה והבין – התעלם. לא קשה להבין מדוע. עד כאן על תוכנית-הכופר שהביא עמו ברנד.

ג

שגב לא הסתפק בקביעה כי ההנהגה הציונית החמיצה את כל תוכניות ההצלה הגדולות שהזדמנו לה, מתוך אטימות, שלומיאליות והעדפת האינטרסים הצרים של ארץ-ישראל. הוא הרחיב את היריעה, ושורה ארוכה של נושאים אחרים עובדו אצלו לכדי מחזה גרוטסקי על התנהגות התנועה הציונית והנהגת היישוב הארץ-ישראלי ערב השואה, במהלכה ובמוצאייה. גם בחלקים אלו ארוכה שורת הפרכות ולא נוכל להציגן כאן. המפתח ששגב מציע לנו לשם הבנת כל הנושאים האלו הוא אותו מפתח שהזכרנו: ההנהגה החמיצה חזור והחמיץ את רוחם הפנימית של הארועים מתוך סגירות וציניות ומתוך פוליטיקת עסקנים ישובית קצרת דעת וראות.

כך בנושא העלייה הסלקטיבית, הנחבטת שוב ושוב אצל שגב. הוא מעלים מן הקורא את העובדה כי במפלגה הדומיננטית דאז, במפא"י, התבסס קו אחר לגמרי, שהוביל אותו אחד מחברי המפלגה הזוטרים, דוד בן-גוריון. משנות השלושים הוא דיבר והטיף לעליית המונים, עליית מצוקה ולא עלייה סלקטיבית, אבל שגב כלל איננו מזכיר זאת. בשנות השלושים הקול בעד עלייה סלקטיבית לא היה הקול היחיד שנשמע ביישוב ולא רק אנשי שוליים התנגדו לו. בן-גוריון, למשל, החל להאבק כבר בראשית שנות השלושים על הנחלת התפיסה בדבר עליית המונים. תפיסתו נבעה במפורש מן ההכרה כי יש להאיץ את העלייה עקב ההחרפה המתמדת במצב היהודים במזרח-אירופה ובמרכזה.

לאחר שנודע על ההשמדה, העצים בן-גוריון את לחצו, חידד את ניסוחיו למען עלייה דחופה וקרא בהזדמנויות שונות להתאים למציאות הקשה את האידאולוגיה הציונית, שהיא איננה 'תאולוגיה מטפיסטית'. ועוד – במהלך המלחמה כיהן בן-גוריון, בין השאר, גם בראש ועדת התיכון (התכנון) של הסוכנות-היהודית. במסגרת הזאת הוא יזם ודחה תוכניות מפורטות לקליטת המונים ובסופו של תהליך כפה בן-גוריון על מפלגתו את השינוי הזה בתפיסה. הוא לא גילה אפוא את ההמון רק לאחר שנשחקו העליות, אלא דיבר על עליית מיליונים מרגע שהובן כי מתוקף הנסיבות נהפכה

93. לדעתו של בן-גוריון על עמדת המעצמות בפרשה זו ראה דבריו הנוקבים והכואבים בכינוס מיוחד שנערך ימים ספורים לפני הדלפת הפרשה וחיסולה. אב"ג, נאומים, דברי בן-גוריון בכינוס הציוני לכבוד 'יום הרצל', 10.7.44, ירושלים.

העלייה לעליית מצוקה.⁹⁴ המאבק שהתחולל בתוך המפלגה המנהיגה סביב המהלך הזה ומקומו של בן-גוריון בהולכתו אינם נכללים בתאוריו של שגב, משום שהם אינם עולים בקנה אחד עם התפיסה הכוללת שהוא ביקש לבסס.

בצדק הוא מתאר את פעולות ההעפלה של המוסד לעלייה ב' במלים 'אודיסיאה שכולה תעוזה ותושייה ותאוה לחיים, תככים חובקי עולם וגם הרבה תסכול', פעולה הרואית שהצריכה 'אמונה, אומץ וארגון, קשרים, כשרון וכסף...'. כדי להתגבר על שורה גדולה של קשיים. כדי שלא 'להסחף', הוא סיכם את התאור הזה בדרכו האופיינית: 'בין מרס 1941 למרס 1944, שנות השיא של המלחמה והשמדת היהודים, לא הוציא המוסד אף ספינת מעפילים אחת. זה לא קרה רק בשל הקשיים המבצעיים שהיו כרוכים בהפלגה המחתרנית בים בעצם ימי המלחמה, וגם לא רק בשל המשבר הכלכלי ששרר בארץ בתחילת המלחמה, אלא גם משום שראשי הסוכנות הוסיפו להתנגד להעפלה, כפי שהתנגדו לה לפני המלחמה. המלחמה אף הגבירה את נטייתם לשתף פעולה עם השלטונות, תוך הקפדה על מכסות העלייה החוקיות'.⁹⁵ כשחודשה ההעפלה לקראת סוף המלחמה, כתב שגב, זה לא נעשה רק מפני שהתנאים המבצעיים דאז אפשרו לעשות מה שהיה בלתי-אפשרי לפני-כן, אלא גם מפני שראשי הסוכנות חשו בצורך להוכיח לניצולי השואה שהתנועה הציונית לא הפקירה אותם באסונם. האומנם?

שלוש השנים בין מרס 1941 לבין מרס 1944 לא היו עשויות מקשה אחת. תולדות המוסד לעלייה ב' בשנה-יחצי הראשונות הן פרשה מדכאת של סתימת כל פתחי ההצלה ובעיקר קושי עצום לשכור או לרכוש ספינות. לעומת-זאת, בתקופה שלאחר-מכן, מאז הפרסום הרשמי של דבר ההשמדה ועד סוף 1943 לערך, עמדו על הפרק, כזכור, שלוש תוכניות הצלה גדולות. שלושתן היו חשאיות והותנו, בין השאר, בהסכמת בריטניה ושאר המעצמות לביצוען. בכל אחת מהן דובר על עשרות אלפי יהודים. על-כן באותה עת, כשנבחנו תוכניות ההצלה הללו, סברו ראשי היישוב שפעולות העפלה יחבלו באפשרות להציל יהודים. לשיקולים אלו היו שותפים רוב החוגים האופוזיציוניים שהמחבר מונה. השיקול היה אפוא טובת ההצלה ולא שום שיקול אחר.

יתר-על-כן, עד מרס 1944 עוד לא מוצתה מכסת האשרות שננקבה בספר-הלבן

94. מ' בר זוהר, בן-גוריון א, תל-אביב תשל"ח, עמ' 231-251; ש' טבת, קנאת דוד: הקרקע הבוער, ג, ירושלים ותל-אביב 1987, עמ' 24-25, 34; ש' טבת, 'בן-גוריון ו"מחדל השואה"', הארץ, 10.4.87; י' גלבר, 'המדיניות הציונית בהסכם ההעברה 1933-1935', ילקוט מורשת, י"ז (פברואר 1974), עמ' 97-152 (חלק א), ילקוט מורשת, י"ח (נובמבר 1974), עמ' 23-100 (חלק ב); ד' בן-גוריון, זכרונות, ג, תל-אביב 1976, עמ' 105; י' קולת, 'פולמוס החלוקה בתנועת העבודה', בתוך: מ' אביזוהר וי' פרידמן (עורכים), עיונים בתוכניות החלוקה, קריית שדה בוקר 1984, עמ' 40-45; ד' בן-גוריון, זכרונות ו (מן העיבוז), בעריכת מ' אביזוהר, תל-אביב וקריית שדה בוקר 1987, מבוא, עמ' 17. וכן, ובהרחבה, הדגשת עליית המצוקה: ט' פרילינג, 'בן-גוריון - היישוב ושארית הפליטה, 1942-1945, מנתמך לתומך', בתוך: י' גוטמן (עורך), שארית הפליטה, 1944-1948, השיקום והמאבק הפוליטי, ירושלים תשנ"א.

95. שגב, עמ' 74-75.

של 1939. נותרו כ-30 אלף אשרות שלא נוצלו, להוות הכל, מפני שהיישוב לא הצליח אז להתגבר על הקשיים המבצעיים שהיו כרוכים בהבאת עולים לגללים. ברור אפוא כי עד למיצוי מכסה זו לא היה צריך בכניסה בלתי-לגלית. גם ברור כי אם אלו היו הקשיים בעלייה הלגלית, קל-יחומר במה שנוגע לעלייה הבלתי-לגלית. למעשה חזרו להעפלה משום שהתברר בעליל כי הספר-הלכך לא יפקע בתום חמש השנים, אלא יוארך. שכן גם התאריך – מרס 1944 – לא היה סתם מספר, אלא מועד בעל משמעות מיוחדת.⁹⁶ הצגת הנושא הזה כמזימה היא דוגמה נוספת לגישה הדמגוגית הנקוטה בספר זה.

פרשת הגיוס לצבא הבריטי בימי המלחמה צבועה גם היא בצבעי הסוואה ומזימה לפי תאורו של שגב. לדעתו הטעם המכריע לגיוס היה 'פּלֶשְׁתִּינוֹצְנֵטְרִי' לעילא: הקמת גרעין לצבא עברי, הגנת היישוב בזמן השואה ואחריה, הקניית מעמד מוכר של אומה לוחמת שיועיל לתנועה הציונית לקראת הדיונים המדיניים אשר יבואו אחר המלחמה.⁹⁷ בעיני שגב זו כנראה הנחה לא-סבירה ש-30 אלף הבחורים והבחורות הארץ-ישראלים התגייסו לצבא הבריטי בין השאר מתוך רצון להיות שותפים למאמץ העיקרי של העולם הדמוקרטי לחסל את גרמניה הנאצית ושותפותיה. המתגייסים האלה יכלו גם להניח, אולי בתמימות, כי בהתגייסותם הם מגישים תרומה להצלת היהודים הלכודים באירופה; האם אף זו קביעה מצוצה מן האצבע? אין לשכוח כי רבים מהמתגייסים חזרו ונפגשו בשלב זה או אחר עם בן משפחה או נוף מוכר. הבחורים והבחורות האלה לא תומרנו לגיוס. מטרת המלחמה היו ברורות להם ולכל איש מן היישוב, ואחת מהן הייתה השתתפות במאמץ של העולם הדמוקרטי למגר את היטלר ואת הנאצים.

דווקא השימוש בתג היחידה דמוי הטלאי הצהוב,⁹⁸ על הסמליות שבו, מציג את הטריטוריאליזם שבטענה בדבר 'הפלשתינוצנטריות' שהתאפיינה לדעת שגב גם בפרשה זו. לפי הגיונו של שגב, נדרש סמל שיבדיל באורח ברור וחד-משמעי בין 'הישראלי-היהודי החדש והאמיץ' לבין היהודי הגלותי עונד הטלאי, משהו הלקוח הישר מפנתאון הגבורה הישראלי, כולו עזוז וגבורה, אולי בר כוכבא דוהר על אריה, שמשון; לא משהו מנוגד כל-כך לרוחה של האומה הנבנית כמו טלאי צהוב רחמנא ליצלן... הנהגה כה שיטתית בדרכה לנצל את האסון ולהתבדל מיהודי הגלות לא הייתה מועדת בפרט סמלי שכוה.

גם פעולות המחאה שקיים היישוב בתקופת המלחמה זוכות לטיפולו האופייני של שגב. אצלו כלל לא קיימת ההתלבטות המרכזית של הנהגה בסוגיה הזו – השאלה אם מחאה כזו או אחרת תקדם את פעולת ההצלה או אולי תזיק לה. אומנם בסוגיית המחאה התעוררו גם שאלות אחרות, אולם אין ספק כי השאלה העיקרית הייתה באיזו מידה תועיל המחאה להצלה ולא כיצד יראה היישוב בעיניהם של רושמי ההיסטוריה; שהרי לא תחושותיו, רגישותו או אירגישותו של היישוב הן שהיו חשובות, גם לא

96. על משמעות המועד מרס 1944 ועל סוגיית ההצלה בדרך העלייה ראה: פרילינג, 'בן גוריון ושואת יהודי אירופה', הפרקים: התוכנית להצלת הילדים, עמ' 49-77, בין הפטיש לסדן: המשך הנסיונות להצלת ילדים והמאבק על העלייה, עמ' 220-242.

97. שגב, עמ' 73.

98. שם, שם. הסמל שנבחר היה מגן-דוד צהוב.

השאלה כיצד יש 'לטפל' בתחושותיו של היישוב; השאלה החשובה הייתה כיצד מועילים להצלה, מקדמים אותה ולא פוגעים בה. ההתלבטות בסוגיה זו מפורשת ומזדקרת מתעודות רבות. מחבר המיליון השביעי אומנם מזכיר תעודות אלו, אולם הוא מעלים מהקורא את ההתלבטות הנחשפת בהן.

המתנגדים למחאה הגלויה והבוטה שללו אותה בטענה שהיא איננה כלי לפעולה לטובת הגולה אלא כלי המיועד בעיקר לשיפור תחושתו של היישוב, אולי לתחזוקת המצפון שלו. דווקא מי שהיה מחליט על-פי השיקול כיצד הוא יראה בעתיד, ומתוך הענות לצרכים של אנשי היישוב ולא על-פי השיקול כיצד אפשר למנוע את האסון או לצמצמו, הוא שהיה עונה על דגם 'הפלשתינוצנטריות' שהציב המחבר; לא מי שנמנע מהחלטות שכאלה.⁹⁹

גם ההסבר לאופיו של 'ועד ההצלה', שאכן היה ועד עסקנים חסר-סמכויות של ממש,¹⁰⁰ יונק מאי-הבנת התהליך אשר גרם לכך שהוועד היה למה שהיה. הסיבות לכך שוועד זה איבד במהירות את משקלו המבצעי מפריכות במידה לא מעטה את התזה היסודית של המחבר, תזת הניכור; שהרי גוף זה נהפך בתוך זמן קצר ל'פרלמנט' גדול ומסורבל, מפני שחוגים וגורמים שונים ביישוב דרשו להקלל בו. הלנדסמנשפטים דרשו חלק בו ואיגודים-מקצועיים וגופים אחרים תבעו את שיתופם בפעולות ההצלה, ואכן – גם כדי לדאוג לכך שאנשיהם יחולצו ראשונים. אילו היה היישוב מנוכר ולא-אֶכְפֵּתִי, לא היו מתפרצים לוועד הזה. בתוך כחודשיים שוב לא היה אפשר להביא לגוף הגדול הזה ענייני הצלה, שכן ניהולם והרצתם בחשאי היו תנאי הכרחי וחשוב.

לא הייתה כאן כל מניפולציה של ההנהגה, אלא השלמה עם תהליך שלא היה בנמצא כוח פוליטי שהיה יכול לבולמו. התקיים פער גדול בין מספר הרוצים להשתתף בידיעה, בתכנון ובביצוע לבין היכולת המבצעית לאפשר זאת. הנהגה אחראית צריכה לבחור בצורך לקדם בשקט פעולות שחייבו שמירת סוד ומשמעת מבצעית, ולו במחיר ויתור על ריצוים של ציבור מתוסכל וכואב ועסקנים תובעניים.¹⁰¹ עליה לעשות זאת, גם אם פרוש הדבר פגיעה בתדמיתה. היא יכולה לקוות כי לאחר-מעשה, אם יצלחו נסיונותיה להציל יהודים, היא תהנה מרווח כפול. לזכות ההנהגה של אז לא עמדה כל הצלחה, ובסופו-של-דבר היא יצאה קרחת מכאן ומכאן. בפער זה נפל גם המחבר של המיליון השביעי.

התוכנית להצלת הילדים מאוזכרת בספר כלאחר יד, בדרך-כלל כאשר המחבר סבור שהיא יכולה לתרום לביסוס התזה הכללית שלו: תכנון להציל ילדים, משום שהם היו כחומר ביד היוצר למפעל הציוני. למעשה זו הייתה תוכנית שעמדה במרכז של פעולת הצלה ענפה. להוות הכל גם היא לא הצליחה. היו לתוכנית ההיא הבטים

99. שם, עמ' 66-71.

100. שם, עמ' 77-78.

101. על 'ועד ההצלה' וגלישתו לדיונים 'פרלמנטריים', ראה א' מורגנשטרן, 'ועד ההצלה שליד הסוכנות היהודית ופעולותיו בשנים 43-45', ילקוט מורשת, י"ג (יוני 1971): פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 101-116, ט' פרילינג, 'בן גוריון ושואת יהודי אירופה', עמ' 40-49.

שונים, ולא נוכל למנותם כאן, אך נציין שניים מהם, שכן הם חיוניים להצגת עמדה הפוכה מעמדתו של המחבר.

ראשית, הילדים בשלב ההוא היו יותר עול מאשר יתרון למציליהם. הם לא היו נושאי נשק, הם לא יכלו להיות כוח עובד וממילא לא יכלו להשתתף בנשיאת המפעל הציוני. אילו ההנהגה הייתה כה צינית וכה מניפולטיבית, היא הייתה מתחמקת ככל האפשר מהתוכנית הזאת. במציאות התמונה הייתה הפוכה.

שנית, בפרשת התוכנית להצלת ילדים פעלה ההנהגה במגמה הפוכה במובהק למה שהמחבר מכנה 'פלשתינוצנטריות', שכן היא תרה אחר ארצות שונות שהיה אפשר להופכן למקלטים למען הילדים. דוגמה אחת היא הניסיון לשכנע את הפילדמרשל סמטס, נשיאה של דרום-אפריקה, לקלוט ילדים אלו בארצו.

יתר-על-כן, בשלב מוקדם תפסה ההנהלה כי הממשל הבריטי מתמרן אותה בכל הפרשה של הצלת הילדים. הם הבינו כי המכסות שהוקצו לילדים אינן מכסות מיוחדות, כיאה למפעל הומניטרי שכזה, אלא הן מקוזזות מאותן 29 אלף אשרות שהוקצו בספר-הלבן של 1939. יצא אפוא שהנהלת-הסוכנות לא רק העמיסה על עצמה מפעל שיש בו בעיקר עול לטווח הקצר, היא אף נאלצה להסכים לחלץ ילדים אלה 'על חשבון' המבוגרים שהיו דרושים כל כך למפעל הציוני.¹⁰² אף-על-פי-כן המשיכה הנהגת היישוב במפעל. גם כאן, העובדות אינן עולות בקנה אחד עם המפתח שהציע המחבר להבנת יחסה של ההנהגה הציונית להצלה, אולם הוא דבק בדימוי שהציע לקוראיו בדבר הנהגה אטומה, 'שבויה בחמדת עסקנותם הפוליטית וקסמיה'.¹⁰³

דברי סיכום

שגב ביקש אפוא להציג תפיסה המושתתת על תחושת אשמה מנקרת. בכך – בקיומה של תחושת אשמה – הוא לא טעה. הוא טעה בנסיונו להציב בסיס אובייקטיבי לתחושת האשמה הזאת. הוא טעה בנסותו לבססה בטענה השחוקה והמסלפת בדבר הניכור והאטימות הפלשתינוצנטריים שאפיינו כביכול את היישוב הארץ-ישראלי ואת הנהגתו. הוא טעה עוד יותר בנסיונו להפוך את תחושת האשמה הזאת למבוע העיקרי של שאר ההחלטות החשובות שקיבלה אותה הנהגה 'חדלת אונים' בשלבים המכריעים של שנות הארבעים והחמישים; בדוגמאות אחדות הוא אף הרקיע והרחיק מאז ועד ימינו. מן הבחינה הזאת הוא עשה ממש כאחרים שכתב עליהם באריכות: גם רידד את יחודו של האסון, גם חטא במיסטיפיקציה שלו.

אפשר לטעון, ואולי היה טיעון זה מיטיב עם התזה הכוללת של המחבר, כי מאחר שתחושת האשם קיימת, השאלה אם יש לה או אין לה על מה להתבסס אינה חשובה כלל; שכן באופן טבעי לעולם תהיה תחושת אשם סובייקטיבית לאחר התרחשות כמו השואה, והיא איננה יונקת בהכרח מהערכה אובייקטיבית על נתוני עשייה והתמודדות, אלא מעולם שהיסודות הרציונליים אינם העיקר בו. אף-על-פי-כן, שגב לא טען כך. במקום זאת הוא מנסה לבסס את תחושת האשמה

102. פרילינג, שם, התוכנית להצלת הילדים עמ' 49-77.

103. שגב, עמ' 95.

ואף עושה אותה קולר לתלות בו הכל – הביטחון הלאומי של ישראל, קליטת העלייה ההמונית, היחס לגולה לאחר השואה, היחס לעולם המערבי, היחס לגרמניה, צ'רלי ביטון, יוסי פלד, נגבה, יד־מרדכי, הקליטה בקיבוצים, החינוך, משבר המדענים הגרמנים, קסטנר, אייכמן, מחתרות, סזון, המדור לחיפוש קרובים, אתנן של כסף גרמני, אקסודוס, נקמה, מלחמת ששת־הימים, מלחמת לבנון, ירון לונדון. ומה בכל זאת לא נכלל ברשימה? דיר יאסין ופרשת היחסים הבעייתיים עם דרום־אפריקה. אלה לא היו שם. אולי נשמטו במקרה, אולי לא.

זהו פתרון קל, קל מדי, ואולי מבלי משים שגב נוהג באותה דרך שיצא חוצץ נגדה: בְּנִלְיָצִיה של השואה, הפיכתה לתופעה חד־ממדית.

כיצד? קודם־כל באימוץ שיטת הסבר חובקת־כל; אומנם שיטה שכזאת עשויה להמציא אבחנות חדשניות – ושגב הציע כמה כאלו, בחלק העוסק בשילומים ובמשקלו של משפט קסטנר על ההצרכויות הפוליטיות ארוכות־הטווח בישראל¹⁰⁴ – אולם בכל־זאת היא נוטה לחטוא בחד־צדדיות ובפשטנות־יתר. היא אינה מעריכה כיאות את העובדות ומפנה את מרב תשומת־הלב לתופעות המתיישרות עם כוליותה. שנית, אף־על־פי שמחבר המיליון השביעי איננו נטול יכולת אינטלקטואלית, איננו מוצאים בספרו כל מאמץ להשוות את ההתנסות הישראלית בכל התחומים שהמחבר העלה – ובחן, כביכול – לתופעות דומות או משיקות שהתחוללו בחברות אחרות. שגב ממהר ליחד את התגובה של ה'ישראלים' בכל נושא. כך, למשל, טיפל בסוגיית הביטחון הלאומי של ישראל והציגה כתוצאה ישירה ממורשת השואה: האיום הממשי על ישראל הוא כביכול המצאה שאובה מחרדות שמוצאן שם. לפי זה אפשר לסבור כי הישראלים המציאו את המושג 'ביטחון'; רק ישראל הגיבה בהפרזה לכל צלו של איום, כמובן – בשל מורשת השואה. בריטניה בפוקלנד, ארצות־הברית בגרנדה, ברית נאט"ו מכאן, ברית ורשה מכאן – מה מקורן של תופעות אלו ואחרות? באיום ממשי? בדימוי של איום?

טבח האשורים והארמנים, לא כל כך רחוק מן היישוב, 'המאורעות' ושורשי הסכסוך הישראלי־ערבי – כל אלה קדמו לשואה והתרחשו בשנות העשרים, בשנות השלושים, בראשית שנות הארבעים. האיומים לא היו איומי סרק. המופתי היה בברלין. החשש מחבירת הערבים לנאצים עם כיבוש אפשרי של האזור היה חשש מבוסס, שלא היה מנותק מהארועים הטריים של שנות השלושים. להבדיל ולהבדיל – גם מלחמת ששת־הימים ובוודאי מלחמת יום־הכיפורים לא נבעו מהיות־איום סובייקטיוויות של הישראלים. הישראלים אינם מיוחדים בתגובותיהם לאיומים על קיומם הלאומי. כל אומה אחרת הייתה מגיבה כך לאיומים שכאלה על בְּטָחוֹנָה. ההכרעות הבְּטָחוֹנִיּוֹת של ישראל נגזרו קודם־כל מן האיום ועוצמתו, שהרי ישראל מעולם לא שכנה בין שווייץ לצרפת. בצד זה באו גם מורשות שונות – גם בר כוכבא, גם יהודה המכבי, גם יבנה – ממש כמו מורשות דומות אצל אומות אחרות, אלו שחוו ואלו שלא חוו איום דְרַמָּטִי על בְּטָחוֹנָן. חזיהם של קצינים בכירים מקרב אומות

104. שם, פרקים ד, ה. אני הייתי מרחיק לכת אף יותר בהערכת משקלו של משפט קסטנר בפוליטיקה הישראלית ורואה בו נקודת־פתיחה לתת־תקופה חדשה בהיסטוריה של ישראל, ארוע מעצב שאפשר לאתר את רישומו המאוחר ביותר וחימתו בעליית הליכוד לשלטון ב־1977.

המערב והמזרח עדויים לעיפה מדליות על גילויי גבורה במלחמות אמיתיות או מדומות, לרוב מלחמות שלא היו כרוכות באיום קיומי ממשי כלשהו. גם זה מבטא אותה 'תסמונת הביטחון' שיוחסה בלעדית לישראלים. האם שגב בחן זאת? שאלת גרמניותם של המדענים הגרמנים במצרים לא הייתה העיקר; גרמנים או אינדונזים – העיקר היה אם הם סיכנו או לא סיכנו את ישראל. זה היה רוח תגובתו של בן-גוריון על הפרשה. תגובתו, כפי ששגב עצמו מציגה, רק מוכיחה שגישתו הייתה עניינית, שכן בן-גוריון לא קיבל את השקפתו המחמירה של הראל.¹⁰⁵ כך גם בגין לא פסל את סאדאת למשאומתן, למרות האזכורים שניסרו אז בחלל האוויר על נטיותיו הפרו-נאציות של סאדאת הצעיר ולמרות רגישותו המיוחדת של בגין לנושא. לא התקבלה אז אזהרתו של הרמטכ"ל באותה עת, משחרר ירושלים הישראלי כל כך, שהתריע מפני הונאה.

ניכרת חד-ממדיות גם בדיונו של שגב על הגיבוש של 'תרבות הזיכרון'. כל תהליך התגבשות אורך זמן, גם התגבשותה של תרבות. בוודאי גם מתגבשים במהלכו ריטואלים שאינם מתאימים לכל חץ, קל-זחומר אצל אומת המהגרים ששגב מתאר בכשרון רב. הישראלים באו מעברים שונים, ממסורות ותרבויות שונות: דתיים וחילוניים, צברים, אשכנזים וספרדים. בבלייל תרבותי שכזה, תחת השפעה מכרעת של ארועים עזים שהתחוללו בתהליך ההתגבשות של האומה החדשה במדינה הצעירה, תתגבש תרבות הזיכרון והאבל באיטיות, בקצבים שונים, והישראלים יטלטלו באופן טבעי בין הצורך לגבש דפוסי אבל לאומיים לבין גיבושם של דפוסי אבל פרטיים. ובכלל, האם יש דרך למצוא דפוסי אבל כלשהם שירצו את כל האבלים? הרי ארועי מלחמה עזים מצרפים אבל טרי לאבל השואה ש'התיישן': הרי בישראל סב ונכד – כמו בכל חברת מהגרים ולא רק בישראל – מדברים שפה אחרת, יונקים ממצע אחר, אך מתאבלים ביחד על מתים 'מכאן' ומתים 'משם'. האם, למשל, ברקע כתיבתו ובחינתו של שגב עמדה השוואה להתמודדות של חברות מהגרים אחרות עם אסונות לאומיים? נתעלם מהיותה חברת מהגרים ונשאל – האם ארצות-הברית, להבדיל אלף אלפי הבדלות, כבר מצאה את הדרך לעפל תופעה כמו מלחמת וייטנם? מתי החלה החברה שהעיתון ניויורקר רב היוקרה מופיע בה (להבדיל, למשל, מכטאון יד ושם, כפי שהמחבר מבחין שם¹⁰⁶) לגלות את מתיקה שם? כיצד התמודדה יפן עם הירושימה? אפשר כי בגישושם של הישראלים אחר הדרך לזכור יש יסודות דומים מאוד לדרך ההתמודדות של חברות אחרות ובמפעלי ההנצחה של הישראלים לא היה קיטש, הדר או מגושמות יותר משהיו בכל חברה אחרת.

אשר לדילוג משואה לגבורה: שגב בוודאי יודע על ההתרחבות המתמדת והעקבית בהגדרת הגבורה, עד החלתה על 'העמידה היהודית' בשואה, כמוגדר היום. בתהליך זה יצאו מן הגבולות הצרים של גבורת הפרטיזנים עד להכרה בדפוסי התנגדות אחרים: הנער שהלך עם אחיו הקטן עד לכבשנים, שלא דילג מעל הגדר לצד קהל

105. שם, עמ' 348–352, ובעיקר עמ' 350.

106. שם, עמ' 336. קשה שלא להבחין בנימה הסרקסטית של שגב בדברו על כטאון יד ושם לעומת הניו יורקר, שהרי מה שמסתתר כאן הוא הרמוז כי בראשון תמצא בעיקר דברי הסברה, אולי תעמולה, ואילו בשני, בעיתון רב-היוקרה, תמצא דברי אלוהים חיים ואובייקטיוויות מופלגת.

הלוחמים ולא זכה לתהילת 'ההיסטוריה', אלא בחר בחירה נוראה והלך 'כצאן לטבח' עד מותו; גם גבורת הקשיש ששלף את שקית התפילין והספיק לכרוך כריכה ראשונה לפני שדרסו אותו הטנקים; והנשים והילדות שלא לחמו, כביכול, אלא שמרו על צלם אנוש. כל אלה נכללים היום במושג 'העמידה היהודית', ובצדק.¹⁰⁷ אפשר להצביע על מסעות הילדים הבוכים לפולין, ללא דפוס מגובש ומוגמר, וגם על 'טרבלינקה' מאת יהודה פוליקר,¹⁰⁸ וביטויים צבריים אחרים של אבל והפנמה. כולם התפתחו בתחום זמן של ארבעים שנה לכל היותר. התפתחות שכזאת, בתקופה מהפכנית וסוערת בחייה של אומה המנסה להכות שורשים ראשונים בקרקע עוינת, תרתי משמע, לא רק שהיא לא ביזרית, אלא שהיא תהליך מרשים של יציאה מעיי חורבות, של התמודדות, שיקום ובנייה. אפשר לקבוע זאת בהשוואה לכל תקדים מוכר אחר.

חברה החווה חוויות שכאלה יכולה לצאת מהן לאן שיצאה החברה הישראלית בהשענות על עצמה, על עברה, גם על חוסר-הבררה שלה; אבל היא נחלצת בעזרת קו התקדמות, 'נקטור' שהנהגה נותנת. וקטור שכזה התקבל מאותה הנהגה עילגת ומגוחכת שהידסה היכן שהידסה, כך שגב, ובכל-זאת תרמה לכך שהשואה ולקחייה לא נותרו רק מושא לסמינר בקולג' זה או אחר במקומות שונים בעולם.

ועוד בעניין חברת מהגרים: אין כל זיקה בין השואה ובין שורה ארוכה של נושאים ודוגמאות שהביא המחבר לתאור הקליטה של שארית הפלטה והעלייה הגדולה בשנות החמישים. המחבר טועה ומטעה כאן. השאלה בדבר טיב קליטתו של אדם זה או אחר בחברה הקיבוצית, שידוע לכל כי היא איננה עוד שכונה באזור ספר, אינה קשורה לשואה. השאלה כיצד התמודד הקיבוץ עם הקליטה היא שאלה תקפה לגבי גיבוריו של אלי עמיר,¹⁰⁹ והיא תקפה לגביהם לא פחות ולא יותר מאשר לגבי יענקל'ה ודבורל'ה. כדי לכלול עוד נושא מורכב בספרו רבי-המוקדים, גרר המחבר את השואה גם אל בוך המעברות וגם אל האבק בשבילי הקיבוצים. האם עולי העליות 'ההרואיות' שקדמו לשואה התקבלו כולם בתופים ובתופינים על חוף דור? כך הדבר כאשר לתהליכי הקליטה של העולים מכל הארצות בשנות הארבעים והחמישים. האם כאן, למשל, עמד ברקע הדברים ולו הרהור של השואה לתהליכי קליטה מקבילים בחברות מהגרים אחרות? האם ארצות-הברית, למשל, עברה באחת ממדיניות של 'כור ההיתוך' ל'פלורליזם של חובה'? הצגת הקליטה בישראל, על תהליכי הכואבים והמצערים, תוך התעלמות מן העובדה כי ישוב בן כחצי-מיליון נפש קלט תוך עשר שנים מספר לפחות דומה של עולים, לרבות אוכלוסיות שעברו מבחנים קשים ביותר, דומה להצגת ארצות-הברית כחברה שפתרון בעיותיה החברתיות התמצה בירי על פועלים שובתים, במקרתיות ובמלחמת אזרחים עקובה מדם.

נדמה אפוא כי שגב השקיף על הישראלים כמו חנה אַנְדט בזמנו, להבדיל, מנקודת-מוצא הרואה בישראל 'מדינה לאומנית מדי, ... גזענית, דתית מדי, לא פשרנית דייה בשאלת הסכסוך הישראלי-ערבי, לא ליברלית דייה ביחסה אל המיעוט

107. לקובץ מאמרים בנושא ראה העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי השואה (הכנס הבינלאומי הראשון של חוקרי השואה, תשכ"ח), ירושלים תש"ל.

108. בתקליטם של פוליקר וגלעד 'אפר ואבק'. גם סרטה של אורנה בן דור, 'בגלל המלחמה ההיא', הוא דוגמה לכך, ואפשר לציין עוד שורה של יוצרים ישראלים אחרים.

109. א' עמיר, תרנגול כפרות, תל-אביב תשמ"ד.

הערבי, ארוגנטית מדי ביחסה אל יהודים שבחרו להתגורר בארצות אחרות, מפליגה בסגולות המוסריות שייחסה לעצמה.¹¹⁰ מנקודת מוצא זו בחר שגב לרקום את התזה שלו על הישראלים והשואה.

שגב הטמיר מסר אוניברסלי בדבריו והטיחו בישראלים: כמו ג'ורג' סטיינר, שתבע מן היהדות לתרום לעולם את הסם המפיג את השפעת הארס של רעיון הבחירה והיחוד שהם עצמם הביאו לעולם, כך שגב מגייס את הישראלים וקורא להם לשאת את לפיד המסרים ההומניסטיים והאוניברסליים לעולם. הוא עושה זאת באמצעות אנלוגיות שהוא נוטל מהמחלוקות הפוליטיות בישראל של היום. שגב צדק כשתאר בכשרון ובהרחבה רבה כיצד גורמים פוליטיים וגורמים אחרים ניצלו לרעה את זכרון השואה. הוא גם מדגים ניצול שכזה בספרו־שלו ומפעיל אמצעים שהוא עצמו יצא חוצץ נגד הפעלתם.

נראה כי לספרו של שגב יהיו שתי השלכות עיקריות: הראשונה, החיובית – הוא יפיח רוח חיים בדיון על הסוגיות המורכבות והטעונות הללו. רק באמצעות דיון וחקירה תזדכך ותתגבש בסופו־של־דבר הבנתנו באשר לתקופה סוערת ועמוסה זו, אשר כולנו עדיין חיים תחת רישומי ארועיה.

ההשלכה השנייה היא השלכה שלילית: המיליון השביעי הוא ללא ספק ספר פופולרי ורבים ישתמשו בו, תלמידים, סטודנטים, אולי גם מורים; רובם אינם בקיאים ברזי הסוגיות ובמורכבותן, וההסבר המקיף, הרהוט ושובה העין יכבוש רבים – הנה הפתרון הפשוט לכל השאלות. ולא די בזה: לספר תהיה, כך נראה, תפוצה לא־מבוטלת גם בין קוראים לא־ישראלים, והם אולי עוד פחות בקיאים בפרשיות. רבים מהם יתפסו להסבר – למסרים 'האוניברסליים', לתאור הישראלים – והוא גם יענה כנראה לצורכיהם העכשוויים, צרכים פוליטיים ואף פסיכולוגיים. מן הבחינה הזאת המיליון השביעי הוא מסע לדה־הומניזציה ולדה־לגיטימציה של הציונות.